

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	30
'Aho	Tu'apulelulu, 1 Novema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 30/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu‘apulelulu 01 Novema , 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 6/2018 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea
Fika 05	:	Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Niua 17
Fika 06	:	Lipooti Fika 5/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e; 6.1 Tali ‘a e ‘Eiki Palemia (konga ‘Uluaki), 6.2 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga 6.3 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Lao ki he Tohi Tangi Fika 1/2018) 6.4 Lipooti ‘Atita Makehe (fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018)
Fika 07	:	KOMITI KAKATO:
		6.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 14
Fika 08	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 31/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu‘apulelulu 01 Novema , 2018
Taimi : 2.00pm.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 1/2018 Komiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonua
Fika 05	:	LIPOOTI ‘A’AHI 2018: 5.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Tongatapu 2 5.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Ha’apai 13
Fika 06	:	6.1 Lipooti ‘Atita Makehe (fekau’akimo e Tohi Tangi Fika 1/2018) 6.2 Tali ‘a e ‘Eiki Palemia mo hono Fakalahi 6.3 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga & Palani Fakafonua 6.4 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Lao & Pilisone 6.5 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Ako & Akongaue
Fika 07	:	KOMITI KAKATO: 7.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 14
Fika 08	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Lipooti Fika 6/2018 Kōmiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.....	8
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 6/2018 Fale Alea.....	8
Tui ‘ikai tau’atāina ngāue Kōmiti kei ‘i ai Mēmipa kaunga tonu ki he tohi tangi.....	9
Fokotu’u ke fetongi ‘Eua 11 mei he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	9
Kole ke fakakau tohi tali Minisita Fefakatau’aki hono lau.....	9
Kole ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lipooti ‘Atita.....	10
Fokotu’u ke hū hake mēmipa talifaki fetongi ‘Eua 11 he Kōmiti.....	11
‘I ai fatongia e Fakafofonga ke fakahū mai ha tohi tangi ki Fale Alea.....	11
Founga ngāue pe ‘a e Fale kuo pau ‘i ai Mēmipa fakahū mai tohi tangi ki Fale Alea.....	12
Tali ‘Eua 11 ha fa’ahinga tu’utu’uni ke fetongi ia he Kōmiti.....	12
Fakamahino kupu 124 ‘ikai ha tohi tangi ko e tohi tangi ha Mēmipa.....	13
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 6/2018.....	14
Fakalahi A tali Minisita Ako.....	15
Tali Minisita Ako.....	15
Tohi Tali mei he Minisita Ako.....	28
Līpooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Niua 17.....	35
Lipooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonuá.....	37
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 1/2018 Kōmiti Fili Fefolau’aki Fakalotofonua.....	37
Fokotu’u fakatatafe atu Tu’utu’uni Va’a Malini & Taulanga he māhina 6 he fe’ave’aki uta fakalotofonua.....	39
Fokotu’u tukuhifo Lipooti fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki.....	41
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 2.....	42
Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2.....	43
Ngaahi fiema’u GPS Nuku’alofa.....	44
Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2.....	45
Līpooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Fili Ha’apai 13.....	45
Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13.....	46

Ngaahi fiema'u 'a Mu'omu'a.....	47
Ngaahi fiema'u 'a Lulunga	48
Ngaahi fiema'u vahe Kauvai mo e Vahe Foa	49
Fokotu'u ke fakaivia ngaahi kominiuniti ke tokonia 'enau ma'u'anga pa'anga.....	54
Ke fakapolokalama'i e polokalama vaka ke 'oua nounou lolo 'i Ha'apai	56
Kole ki ha mahu'inga fakapa'anga ala ma'u mei he hiapo pē tutu	57
Fengaue'aki mo e kau Nōpele he palani ngāue ke tokoni'i 'a e kolo	58
Fakamālō'ia tokoni e Pule'anga ki he tu'u 'aisi 'i Lulunga mo Mu'omu'a.....	59
Tokanga ki he ngaahi fiema'u 'a 'O'ua, Kotu & Fotuha'a kau ai fale lālanga.....	60
Tokanga ki ha founa ange taha lava ke malu'i 'aki toutai'i 'uo 'oku 'i ai ami	61
Poupou Ha'apai ki he Lao Toutai	61
Tali Pule'anga ki he kole mei Ha'apai 13 fekau'aki mo e mokohunu.....	62
Fai ngāue fakalao ke pule'i ngaahi kolo ngaahi konga tauhi pule'i makehe	62
Ngāue ke fakafanau ngaahi me'a mo'ui mei tahi tautefito ki he mokohunu	63
Tali Pule'anga ki he mokohunu <i>undersize</i>	64
Kelesi.....	64
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	65

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tu'apulelulu, 01 Novema 2018

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke mou hiva mai e lotu e 'Eiki.

(Na'e kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa hono hiva'i e lotu 'a e 'Eiki ke kamata'aki e fēme'a'aki 'a e Fale Alea ki he 'aho ni.)

'Eiki Sea: Kātaki ui 'a e Hou'eiki Mēmipa Kalake.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio, kae'uma'āā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui 'a e Fale ki he pongipongi ni, 'aho Tu'apulelulu, 01 'o Nōvema, 2018.

<005>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea, kole ke u toe fakaongo mu'a. "Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga, Tute, Polisi & Tamate Afi, 'Eiki Nōpele Nuku, Veivosa *Light of Life* Taka, Tēvita Lavemaau.

Poaki

'Eiki Sea ngata'anga ē 'o e taliui, kei hoko atu 'a e poaki 'a e 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, kei hoko atu mo e poaki 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, pehē kia 'Eiki Nōpele Fusitu'a, pea kei hoko atu mo e poaki folau 'a Vātau Mefi Hui, pea ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'í Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u, tapu atu kia Pilinisi Ata mo Hou'eiki. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki. Fakamālō atu na'e lava lelei ke tau fakakakato 'a e ngāue lahi 'anepō, pea na'e toloi mai 'a e Falé ki he 'ahó ni, pea 'oku ou 'amanaki 'e fakakakato 'etau ngāué, fakatatau

ki he 'etau toenga 'asenitá ... Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he 'etau 'asenitá fika 4 – ko e Lipooti Fika 6/2018 mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai.

Lipooti Fika 6/2018 Kōmiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Kalake Tēpile : Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Falé, kae 'atā ke fakahoko hono lau e Lipooti Fika 6/2018 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga

'Aho 31 'Okatopa, 2018

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 6/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea:

'Oku fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 6/2018 'a e Kōmiti. 'Oku fekau'aki eni mo e :

1. Tohi Tali 'a e Palēmiá 'a ia na'e fakahū mai 'o ma'u 'e he 'Ofisi 'o e Fale Aleá, 'i he 'Aho 30 'o 'Okatopa, 2018.
2. Tohi Tali 'a e 'Eiki Minisitā Akó ki he Tohi Tangi Fika 1/2018.

Faka'apa'apa atu

.....
Lord Tu'iha'angana
(Sea – Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Tu'uma'ú ke me'a mai.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 6/2018 Fale Alea

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea, fakafeta'i ki he 'Otua 'i he faka-laumālie lelei 'a e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga...

<008>

Taimi: 1010-1015

Lord Tu'iha'angana: tu'uta lelei he 'uluaki 'aho e māhina Nōvema ta'u ko eni. Pea 'oku tau

‘amanaki pē Sea kuo ‘alu atu ‘a ‘Okatopa mo e puputu’u mo e ngaahi nānunga ko ia tau ‘amanaki ki he ‘aho, kamata’anga e māhina fo’ou ko eni, ko e māhina eni ‘oku tau teuteu ai ki he māhina ‘oku tau fakamanatua ai e ‘alo’i hotau Fakamo’ui Sea. Pea ‘oku ‘amanaki pē ‘e tataki lelei he Feitu’u na mo tau fononga lelei e Fale Alea ‘i he māhina fo’ou ko eni.

Sea ngāue ena na’e tuku mai mei he Feitu’u na ke fakahoko he kōmiti pea na’e fai e, ko e fakalahi na’e ‘omi ki he tali ‘a e ‘Eiki Palēmia. Pea na’e fai hono vakai’i ko e tohi fakaongoongolelei mei Ha’amoā fekau’aki mo e tokotaha ko Pīveni Piukala pea na’e fai hono vakai’i na’e ‘osi fai hono liliu faka-Tonga mai fakatatau ki he’etau tu’utu’uni pea ‘oku fokotu’u atu he kōmiti ke fakahū ia ke fakalahi ki he tali ‘a e ‘Eiki Palēmia pea pehē foki ki he tali na’e fakahū mai mei he ‘Eiki Minisitā Ako ne fai mo hono vakai ki ai ‘e he kōmiti pea ‘oku vakai’i fakatatau ki he’etau tu’utu’uni ‘oku fakafiemālie pē ia pea mo fokotu’u atu mo ia ke lau, fai ha tu’utu’uni ki ai e Feitu’u na Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, kole atu ki he Kalake ke tau pālōti, ko ia ‘oku loto ke tau tali e Līpooti Fika 6/2018 mei he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i faingamālie.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā *MIA*.

Tui ‘ikai tau’atāina ngāue Kōmiti kei ‘i ai Mēmipa kaunga tonu ki he tohi tangi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatulou atu ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā pehē ‘a e faka’apa’apa ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele kae ‘uma’ā foki ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai. Fakamālo atu he ma’u ‘a e faingamālie Sea pea ko e fokoutua hake pē finemotu’a ni ia koe’uhī ko e kau atu, tu’o ua eni ‘eku kau atu ‘i he feme’a’aki ko ia ‘a e Kōmiti Tu’uma’u. Ko eni ‘oku tataki ai ‘a e Fakafofonga pea hangē pe ko ho’o me’a Sea koe’uhī ko e, ke ke, ko e me’a atu ‘a e finemotu’a ni koe’uhī ke fetongi ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘oku uēsia pē ‘oku kaungatonu ki ai ‘a e Tohi Tangi ko eni.

Fokotu’u ke fetongi ‘Eua 11 mei he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Ko e me’a pē Sea ko u fakatokanga’i koe’uhī ko e taha e kau Fakafofonga ia ‘oku lolotonga Mēmipa pē ‘i he Kōmiti Tu’uma’u na’a ne fakahū ‘a e Tohi Tangi. Pea ko u tui au ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ia ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘a’aku ia pea ko u faka’apa’apa lahi pē au koe’uhī ko e Fakafofonga ko ia ‘Eua 11 na’a faitu’utu’uni pē Feitu’u na ke fetongi ‘a e Fakafofonga ko eni ki ha Fakafofonga na’e te’eki ai pē ke ‘i ai hano faingamālie ke kau atu ‘i he Tēpile ‘a e Pule’anga. Ko e fokotu’u pē ia Sea mālō.

Kole ke fakakau tohi tali Minisita Fefakatau’aki hono lau

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki’i faingamālie mu’a kātaki. Tapu pea mo e Sea. Tapu pea

mo e Palēmia. Tapu pea mo e Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga. Sea ko u ki'i fokoutua hake pe motu'a ni ia ko e kole atu 'eku ki'i tali he na'e, pē 'e lava mu'a ke kau ia he lau he 'aho ni.

Kole ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Lipooti 'Atita

Pea fika ua pē pē 'e lava mu'a ke tuku hifo 'a e 'ū tali ia kuo 'osi tali 'e he Fale ni pea mo e Līpooti 'a e 'Atita kuo 'osi tali ke tuku hifo ia ki he Kōmiti Kakato ke tau ki'i sio ki ai kātaki ko e ki'i fokotu'u atu pē ia Sea ki he tali.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu ki he Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e hangē pē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā mo'oni pē ia ka ko e me'a pē eni ia 'a e kōmiti 'e Sea, 'a e 'uhinga na'e, 'oku fakahoko pē kōmiti pea 'oku fokotu'u pē ia ai ke vakai'i, ke fai ha vakai 'a e kōmiti pē 'oku ai ha taha 'oku ai ha fa'ahinga fepakipaki pē ko e *conflict* 'ene kau ki he fakataha. Ka na'e, kapau na'e 'ohake pē ia he kōmiti 'e fai pē ha, ha lau ki ai ka na'a mau lele mai pē ko eni ko ē 'i he vakai mai 'a e kōmiti ko e, taimi, 'e toki fai pē ha feme'a'aki ki ai ko e, manatu'i foki Sea ko e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ni ia ko e, 'oku 'ikai ke 'i ai ha, 'oku 'i ai e 'ū Tohi Tangi ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau kaunga tautolu ki ai ka ko 'etau tu'utu'uni foki, pau pē ke fakahū mai ha, kai kehe pea kapau 'oku pehē ha taha ia 'oku *conflict* ia ha tokotaha 'oku ne *sign* ke fakahū mai ki he 'etau tu'utu'uni ka kapau na'e fokotu'u pē ia ki he kōmiti 'e lava pē he kōmiti ia kapau 'oku mo'oni e fokotu'u 'o fetongi pē ia 'ikai ke to e faitu'utu'uni e Feitu'u na ia Sea ka ko u kole pē mu'a au ke tau hoko atu ki hē ki he me'a ko eni pea na'e, me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Leipa ia 'oku 'osi fakatokanga'i he kōmiti pea 'oku ai ...

<009>

Taimi: 1015 – 1020

Lord Tu'iha'angana: ... 'a e tu'utu'uni ia ki ai 'e fakahoko atu ia 'e he Kalaké he, mahalo kuo 'osi fakahoko atu ia ki he Feitu'u na 'a e ki'i founga ngāue pē ia kae fakahū mai ia ke hoko atu e ngāue ki ai. Pea hangē Sea ko e fokotu'u ko ē ke tuku hifó. Ko u tui au te tau hoko atu pē ki ai he 'asenitá, 'a e tuku hifo e 'ū me'a ko ē na'e 'osi laú. Ka ko e hokohokó pē ena ia ko u kole atu au ke hoko atu pē ho'o ngāue ko ē pālotti ko ē.

Pea ko e me'a ko eni ki he Fakafofongá ia ke tuku pē ia ki he Kōmiti ke fokotu'u mai ia ke alea'i 'e he Kōmiti pea kapau 'oku tui ki ai e Kōmiti pea fetongi e Fakafofonga 'Euá ia kae, ka ko u tui au ko e *issue* ia ko iá 'e talanoa'i pē ia 'e he Kōmiti pea nau fai pē 'enautolu e fetongi. Mālō.

Mo'ale Finau: Sea, ki'i fakahoha'a. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki. Sea mahalo ko e *issue* ko eni ko eni he Fakafofongá. Mahalo ko e taimi eni 'e 'aonga ai ko ē Mēmipa tali, talifakí, 'a eni ko eni 'oku tu'u pē ko ē kapau 'e 'i ai ha taha he'ikai ke ha'u. Koe'uhí he ko e, he ko e fakahū foki e Tangí 'Eiki Sea kuo pau pē foki pē ia ke fakahū ia 'e ha taha 'i he Fale Alea. Ka ko hono mo'oni foki 'Eiki Sea 'oku nōmolo pē foki pē ia ka ha'u ha kau Tohi Tangi. Ko e anga maheni ko e tokotaha ko ē Fakafofonga ko ē 'oku tui tatau mo e Tohi Tangí, te ne tali lelei 'e ia ke fakamo'oni. 'Uhingá ko 'etau talanoa mahino pē ke tau, 'i he me'a ko eni pea 'oku 'ikai ke u tui au ia ko ha me'a ke fakafekiki'i he 'oku fakanatula pē ia. 'E lava pē 'o ha'u e kau Tohi Tangi ia, tau pehē ko au. Pea u 'ilo'i 'e au ia e natula e Tohi Tangí 'oku 'ikai ke u pou pou au ki ai. Pea 'e

faingata'a leva ke u fakamo'oni au ia ke u fakahū.

Fokotu'u ke hū hake mēmipa talifaki fetongi 'Eua 11 he Kōmiti

Mahalo ko e anga ia e tu'u fakamāmani lahi 'Eiki Sea mo Faka-Fale Alea 'a e Tohi Tangi 'i he natula pehē ní. 'A ia ko 'eku fokotu'ú 'aku ia, ko e tama ko ē 'oku talifaki ko ē ki he Fakafofonga, hū fakataimi ia he fo'i taimi ko iá he ko e taimi totonu ia kae ki'i mālōlō mai ē koe'uhí ke 'oua 'e fepaki 'ene ha'u ko ē ki Fale ni mo e taimi ko ē 'oku *present*, 'a eni ko eni 'oku, ke 'oua 'e fepaki 'i he taimi 'oku 'i he Kōmiti aí. Koe'uhí, he kapau 'oku 'i he Kōmiti ha taha na'e *sign* he Tohi Tangi, 'osi mahino pē 'oku tui ia ki he Tohi Tangi. Pea 'oku 'osi nōmolo pē ia kuo pau ke uestia ha'aná ia fakakaukau 'i he fo'i taimi ko iá. 'A ia ko 'eku fokotu'ú pē 'aku ia na ko ha taimi ia 'e 'atā ai ki he tokotaha talifaki ke hū atu ia he fo'i taimi ko iá. Pea ko 'ene 'osi pē ko ē 'a e fo'i *issue* ia ko iá pea foki pē ia ki hono Mēmipa tu'uma'ú. Ko e fokotu'u fakakaukau pē 'Eiki Sea ki he Feitu'u na. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fehu'i pē.

'I ai fatongia e Fakafofonga ke fakahū mai ha tohi tangi ki Fale Alea

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Ha'apai 12. Ko u fakatokanga'i pē Hou'eiki ko e fakahū mai e 'ū Tohi Tangi, ko e totonu faka-Konisitūtone ia 'a e tokotaha kotoa pē 'i Tonga ni. 'Oku 'i ai 'ene totonu ke fakahū mai e Tohi Tangi. Pea ko 'etau founa ngāué, fiema'u ke fakamo'oni ha taha he Hou'eiki Mēmipa kae fakangofua ke fakahū mai e Tohi Tangi ki Fale Alea ni. Ko u tui ko e tui fakafo'ituitui pē ia 'a Ha'apai 12 kapau 'oku ke tui ki he Tohi Tangi. Ka ko e, kapau 'e 'oatu ha Tohi Tangi 'oku 'ikai ke ke tui ki ai mei ho vāhengá, 'oku 'i ai ho fatongia ko e Fakafofonga 'o e kau Tohi Tangi ke fakahū mai 'enau Tohi Tangi.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku 'oatu pē 'a'aku ia e fakakaukau 'ikai ko ha me'a pau ia ke fai. He 'oku hangē pē eni ia ko 'etau alea'i ko ē me'a ko e tau'atāina. 'A ia ko 'eku 'oatu pē 'a'aku ia ko e 'uhingá ke tau *be realistic* ki he me'a ko eni. Pea kapau 'oku 'ikai ke, ko e anga pē 'eku fakakaukau, 'uhí he 'oku 'ohake foki 'e he Minisitā e me'a ko eni. Pea ko 'eku hanga pē 'e au 'o 'oatu 'a e anga e fa'ahinga 'o e tangatá mo e anga 'enau tuí mo e anga 'etau ngāué. He 'oku 'i ai pē foki e Mēmipa talifaki. Ka 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea ko u tui ki he Tohi Tangi pē 'ikai, ka ko e totonu faka-Konisitūtone foki ia 'a'aku. Ka 'i he taimi tatau pē foki kuo pau ke u fai tu'utu'uni ki he fo'i totonu ko iá pē 'oku fie faka'aonga'i pē 'ikai. Ka ko e ki'i fakakaukau pē ia 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fehu'i Sea kātaki.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'A ia kapau leva 'oku tau pehē 'oku *conflict* ha taha 'oku tui ki ai. 'Oku 'ikai ke *conflict* ha taha ia 'oku ta'etui ki ai. He kapau ko iá, ko e 'uhinga foki ko ē *conflict* ai mahinó, 'osi *make up*, 'osi mahino 'ene fakakaukau. Fēfē leva ha taha ia 'oku ta'etui ki ai. 'Osi mahino pē 'oku 'osi mahino mo 'ene fakakaukau. 'A ia 'oku *conflict* ē ia kae ta'e-*conflict* ē. Ko e

fehu’i pē ia Sea. ‘A ia ko e, ko u mahino’i ‘aupito pē ‘e au e me’a na’e tokanga ki ai ‘a Ha’apai. Ka ko e anga pē ia e fokotu’u fakakaukau. Kapau ‘oku *conflict* e taha ‘oku tu’i, ‘oku ‘ikai ke *conflict* ha taha ‘oku ta’etui ki ai?

Veivosa Taka: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11. ‘I ai ha’o tali ki he fehu’i ko eni ‘a Tongatapu 3.

Founga ngāue pe ‘a e Fale kuo pau ‘i ai Mēmipa fakahū mai tohi tangi ki Fale Alea

Tevita Lavemaau: Sea, tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé he pongipongi ni. Sea ko u fakamālō atu au ki hono ‘ohake ‘a e *issue* ko eni. Sea ko u ...

<001>

Taimi: 1020-1025

Tēvita Lavemaau: ... fie fakahoko atu pē au ia ‘a e *procedures* ko ē na’e fai. Ko e ‘uluaki fakataha ko ē ‘a e kōmiti ko eni pea ko e, ‘i hono fakahū mai ko ē tohi tangi. Ko e ‘uluaki *issue* ia ko ē na’e *raise* na’e fai hono talanga’i he ‘oku mahu’inga ‘aupito pē hangē ko e fēme’a’aki ‘a e tau’atāina ‘a e kōmiti ke fakataha honau fatongia. Pea ko e tu’utu’uni aofangatuku ko ē mo e ngaahi fale’i fakalao ko ē na’e ‘omai ki he Sea e kōmiti. Pea hangē pē ko e ngaahi, hangē pē ko e fēme’a’aki ‘Eiki Sea ko e founga ngāue ia ‘a e Fale ni. Kuo pau ke ‘i ai ha taha te ne fakahū ‘a e tohi tangi ‘a e, ha tohi tangi. Pea kapau leva ‘e ‘ikai ke, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ia ‘a e kakai ke fakahū mai ka kuo pau ke ‘i ai ha taha ‘o kitautolu ke ne fakaa’u mai ‘a e fiema’u ko iá.

Tali ‘Eua 11 ha fa’ahinga tu’utu’uni ke fetongi ia he Kōmiti

Mālō ‘Eiki Sea. Ka ‘oku tali pē ‘e he motu’a ni fiemālie ‘aupito pē motu’a ni ko e hā pē ha tu’utu’uni ia ‘a e Fale ‘eiki ‘oku ou tali fiemālie pē au Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki.

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Palēmia ka u tuhu’i atu ‘a e tu’utu’uni kimu’a pea mou hoko atu homou fēme’a’aki. Ko e kupu 173 (a) kapau te mou me’a ki ai ‘oku hā māhino pē ai ‘a e tu’utu’uni ki he ‘ū ngāue ‘a e kōmiti. Kuo pau ke tu’utu’uni ha kōmiti ke faka’atā ha Mēmipa ‘o ha kōmiti mei ha ngāue ‘a e kōmiti ‘o kapau ‘oku fekau’aki tonu ha ngāue ‘a e kōmiti mo e Mēmipa ko ia pē ko hano fāmili ofi” pea ‘oku hoko atu leva e ngaahi makatu’unga. ‘I he lolotonga ‘oku lolotonga Mēmipa ‘a ‘Eua 11 ‘i he kōmiti ko ‘eni pea ko ‘eku māhino’i na’e ‘osi vakai e kōmiti ki ai pea ko e ‘uhinga ia ‘oku kei hoko atu ai ‘ene ngāue he kōmiti he na’e ‘osi sivilisi’i pē he kōmiti pea ‘oku ou tui mahalo na’e toki me’a mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o kau mai kimui ni ka na’e ‘osi fakapapau’i me’a ko eni kimu’a. Mahalo na’e ‘i ai e līpooti e kōmiti na’e fakahū mai he ‘aho 13 ‘o Sune ki he Fale ni.

Fakamahino kupu 124 ‘ikai ha tohi tangi ko e tohi tangi ha Mēmipa

Pea ko e kupu ‘e taha ko u fie fakahā atu ke mou me’a ki ai Hou’eiki ko e kupu fika 124 kapau te mou me’a ki he kupu ko eni. Fekau’aki eni mo e tohi tangi ‘o ha Mēmipa. ‘Oku hā pē he Tu’utu’uni ‘e ‘ikai malava ke fakahū ‘e ha Mēmipa ha’ane tohi tangi ‘a’ana pē. ‘A ia kuo ‘osi fakapapau’i ia ko e tohi tangi kotoa pē ko e tohi tangi e kakai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tohi tangi ha Hou’eiki Mēmipa.

Ko ia Hou’eiki ko e Līpooti ‘a e Kōmiti fika 3 ‘o e 2018 ‘oku hā pē ai ‘i he peesi tolu na’e ‘osi fakakakato e *issue* ko eni. Ko u tui kuo ‘osi māhino pē ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia. Minisitā Ako.

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Eiki Sea ko e mahalo Sea fakatūlou atu. Ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake he koe’uhí ko e mu’aki fokoutua eni ‘a e finemotu’a ni ‘i he fakataha. Pea na’a ku hanga pē ‘o fakatokanga’i ‘a e māhino pē ‘a e uēsia ko ia ko ē ‘a e fakataha koe’uhí ko e ‘i ai ko ē ‘a e Mēmipa ko ‘eni.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Oku ‘ikai ke tau’atāina.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘I he anga ko ē ‘eku *view* koe’uhí ...

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fuofua taimi eni ‘eku kau ‘i he fakataha.

‘Eiki Sea: Ko e fakatonutonu me’a mai ‘Eua 11.

Tēvita Lavemaau: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oua te te ha’u mo ‘ete *personal* fakakaukau ‘o ... tau nofo muimui he lao mo e Tu’utu’uni Ngāue.

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia me’a mai.

‘Eiki Palēmia: Ko e tu’utu’uni ke lau ke tau hoko atu ‘o lau. Ko u tui ko e *issue* ko eni te tau lōloa ai tautolu ‘e ‘osi pē ho’atā ni ia kae tukuange mu’a e me’a ko eni ke tau toki alea ki ai ka tau fai e tu’utu’uni hoko atu e lau e ‘ū me’a ka tau, kae toki fai hono tīpeiti’i e *issue* ko eni.

‘Eiki Sea: Ko ia. Kole atu ki he Kalake ke tau pālotti e Līpooti mei he Kōmiti Tu’uma’u

Ngaahi Totonu e Fale Alea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 6/2018

Ko ia 'oku loto ke tau tali e Līpooti Fika 6/2018 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngōue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali e līpooti e kōmiti kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Hangē pē ko e me'a 'oku kole mai he 'Eiki Palēmia ke hoko atu hono lau 'a e 'ū tali mei he Pule'anga fakatatau ki he līpooti ko ē kōmiti ko eni na'e 'i ai e fokotu'u 'e tolu pea ko u kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu.

<002>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki fakamolemole pē ko e fokoutua hake pē ko e fakamanatu atu 'eku ki'i Fokotu'u ke tukuhifo mu'a 'a e Līpooti ko ē 'a e 'Atita ki he Kōmiti Kakatō, pea mo e 'u tali kuo 'osi lau ke tukuhifo mu'a ia. Pea ka 'i ai ha faingamalie ke tau hoko atu ki ai kātaki.

'Eiki Sea: Ko ia. Hou'eiki! Ko 'etau founa ngāue ke lau kātoa 'a e tali ko eni mei he Pule'anga 'i Fale Alea. Ko 'ene kakato pē pea tau tukuhifo faka'angataha kātoa. Ko u hikihiki kātoa hifo pē heni. Ko e 'u tali eni 'a e Hou'eiki Minisitā kuo 'osi lau fakataha mo e tali ko eni mei he 'Atita Seniale. Pea 'oku toe 'a e fakalahi 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e tali mei he Minisitā Ako ke lau. Te tau 'uluaki lau ia pea toki tukuhifo kātoa ki he Kōmiti Kakato.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku kapau 'e sai'e 'ai ā ke 'ai 'a e 'u tali ke fakataha kae tuku ā 'a e Līpooti ia 'a e 'Atita, he 'oku makehe pē ia, he 'oku 'ikai ke kau ia ki he 'u tali. Ka tau lava hoko atu ki he *detail* ko ia hono 'analaiso.. Na'a tau kole foki ke 'oua 'e lau, ka ko ena kuo lau, tukuhifo ā ki he loki tafa ke ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā! Ko u tui 'oku ke 'ilo 'a e lea fakapalangi me'a ko e *semantics* tataau ai pē, pē ko e fē 'e 'uluaki tukuhifo 'e kei tukuhifo pē. Ko e ola ho'omou ngāue 'i he Kōmiti Kakato 'oku makatu'unga ia 'i he tātaki 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato. Pē ko e fē te tau 'uluaki fetalanoa'aki ai 'i he Kōmiti Kakato. Ka ko 'ene tu'u ko eni 'i he Fale Alea, kuo pau ke tau 'uluaki lau kātoa pea toki tukuhifo.

Kalake! Kole atu ke tau lau 'a e Fakalahi A.

Fakalahi A tali Minisita Ako

Kalake Tēpile: Fakalahi ‘A. ‘I he ‘ulu’i tohi ‘a e Pule’anga ‘o Ha’amoā, Potungāue Ako Sīpoti mo e Anga Fakafonua.

‘Aho

Siaosi Sovaleni: Sea, kātaki fakamolemole. Ko e ki’i kole fakama’ala’ala pē Sea. ‘A ia ko e fakalahi A ‘a ia ko e tali ia ‘a e Minisitā Ako. ‘Ikai ko e *attachment!* Hangē pē ko e me’a na’ a tau alea’i ‘aneafi Sea.

‘Eiki Sea: Kalake! Kole atu ke lau ‘a e Fakalahi (A). Ko e fakalahi ia ki he tali ko ia ‘a e ‘Eiki Palēmia. Hangē ko e Fokotu’u ko eni ‘i he Līpooti ke fakahū atu ‘a e fakalahi ki he Tohi Tali ‘a e Palēmia, ki he Tohi Tangi Fika 1/2018. ‘A ia na’e fakahū mai ki he Kōmiti ‘i he ‘aho 30 ‘o ‘Okatopa, 2018. Ko e fakalahi ko ia ‘oku ‘amanaki ...

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē Sea, mahalo na’e ma’u hala pē ‘a e motu’a ni. Na’a ke me’a ‘aneafi ‘o pehē ‘oku kau ‘a e fakalahi ko ē na’a tau alea’i ia ‘i he *substantive* tali ‘a e Minisitā Ako. Ko e ‘uhinga kae *avoid* ‘etau ‘ai ko ē ke fai ‘a e pālōti’i ko ē ‘a e fakakau ‘o e *attachment*. Ko e ‘uhinga pē ia ‘o e fakama’ala’ala Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea! Ko e ki’i tokoni pē mu’a. Na’e toki ‘osi eni ‘etau pālōti ... ko e ‘isiu ko eni ...pea kuo ‘osi lava ‘a e paloti ka tau hoko atu mu’a Sea.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku ‘ikai ko ha fakatonutonu eni Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu. Ko u tokoni atu au ia ne toki ‘osi eni ‘etau paloti ke lau pea ‘oku ‘ai ke tau lau ‘oku to e fehu’i ia fekau’aki mo e tu’utu’uni na’a tau toki fai, ka tau hoko atu ā mu’a, ke kātaki pē Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e mo’oni ‘a Tongatapu 3, he na’e kehe ‘a e feme’a’aki ia ‘aneafi, ka ‘i he pongipongi ni, ‘oku kehe ‘a e fotunga ‘etau ngāue, he na’e ‘i ai ‘a e fakalelei na’e fakahoko ‘e he Kōmiti pea mo ‘ene fengāue’aki ke fakahoko ‘etau ngāue ki he pongipongi ni. Ko ia ko u kole fakamolemole atu. Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘aneafi ke fakakau atu ‘i he tali ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako, ka kuo fakalelei’i mai ‘a e ngāue ‘e he Kōmiti Tu’uma’u ko eni, na’a tau tali ‘enau Lipooti. Pea ko e anga ia ‘etau Līpooti ‘i he pongipongi ni. Na’e ‘osi tali pē ia ‘i he Līpooti ‘i he’etau pālōti ‘anenai.

Kalake! Kātaki ‘o hoko atu.

Tali Minisita Ako

Kalake Tēpile: ‘Aho 6 ‘o Novema 2015.

Ki he tokotaha ko ia ‘oku kaunga tonu ki ai.

Na’e fai ha aleapau taimi nounou ‘a e Potungāue Ako, Sīpoti mo e Anga Fakafonua pea mo Piveni Piukala, ‘i Apia Ha’amoā. Ke fakalelei’i ‘a e fo’i *software* polokalama *computer* ke ne līpooti ‘a

e sivi fakafonua mo fo'u ha fa'unga fakalele ako. Vakai ki he *Annex 1*. Ko e ngāue ni na'e kamata 'i Siulai, 2014 pea 'osi ki Nōvema 2014. Ne kakato kotoa hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a pea malava kakato hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue na'a ne fiema'u 'i he taimi lelei.

'Ikai ko ia pē, ka ko Piukala, ne 'osi foaki ange kiate ia ha fo'i aleapau ngāue ke ne fo'u mo fakahoko ha ngāue 'i he founa ke ne fakatahataha'i mo leva'i hono toutou vakai'i 'a e founa hono fakahoko 'o e ako 'i Ha'amoā *SEMMIIS* vakai ki he *Annex 2*. Na'e tu'uaki ...

<004>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... eni 'i Tisema 2014, ke ke vakai ki he ola 'o e ngāue ni, vakai ki he *Annex 3*.

'I he lolotonga 'a e hoko hoko ngāue mai 'a Piukala ki hono fo'u 'o e polokalama na'a ne kei talitali lelei ai pē ngaahi fehu'i mei he'emaui kau ngāue 'a ia ne tokoni ki hono fakatonutonu mo fakalelei'i 'a e ngaahi fakamatala kotoa ne fiema'u ke fakahū ki he feitu'u ke fakahū ki ai. 'Oku mau fakatokanga'i 'a e ngāue 'osikiavelenga ni.

'Oku fakahoko 'e Piukala 'ene ngāue 'i ha founa 'oku langa hake. Ko ene 'ilo fakalūkufua ki he ngaahi mo'oni fakaako mo e polokalama lēkooti fakamatala fakataha pea mo ene pōto'i 'i he 'ilo fo'ou 'oku malava ai ke ne 'ilo'i ha ngaahi mo'oni fo'ou 'a ia kuo ne malava ke fakakau atu fakataha mo e kanotohi lolotonga ki hono fo'u 'o e polokalama komipiuta fakalukufua. Ko e mēmipa lelei 'aupito eni 'i he ngāue fakataha, mo ha taki lelei. 'Oku ne vēkeveke ke vahevahe atu 'ene 'ilo mo tokoni'i 'a e kakai kehe ke fakalalakala.

Werner Kappus

**Tokoni 'Ofisa Pule'anga Fakahoko Ngāue
ICT mo e Va'a ki he Media.**

Fakamatala Tānaki Taha:

Ngāue Taimi Nounou Fakataukei Ngāue Fakalelei 'o e Polokalama Komipiuta ki hono Lipooti 'o e sivi Fakafonua mo Ngaahi 'a e fa'unga ki hono leva'i 'o e Ako.

1. Ngaahi Fatongia:

a. Ko hono to e fokotu'utu'u 'o e fa'unga polokalama tānaki fakamatala ke ngāue'aki 'e he *SPECA* ke fakapapau'i 'oku:

- Malava ke a'usia 'e he founa 'a'ahi sivi 'a hono ngaahi taumu'a ne fokotu'u,
- Ke fakafehokotaki 'a e tu'unga a'usia 'a e fānau ako ki he ngaahi kaveinga kuo fokotu'u.
- Ke fakafehokotaki lelei 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala kuo tu'u movetevete,
- Ke fakapolokalama'i 'a e ngaahi founa ngāue lolotonga ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fehalaaki 'oku tupu mei he ngāue 'a e tangatā pea mo fakalalakala 'ene ngāue lelei.
- Ke faka'atā 'a e fa'unga ke tupulaki ke malava ke ne fakangofua ke tupulaki pea mo fakalalakala'i 'i he taimi 'oku fiema'u ai.

- b. Ako fakatekinikale ki he ‘a’ahi sivi’i pea mo e kau ngāue ki he ngaahi polokalama fakakomipiuta.
- c. Ke ne fakahoko hano sivi’i ‘o e fa’unga lolotongá pea mo fo’u ha palani fakahoko ngāue ke to e fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi fa’unga felāve’i kotoa ‘o e *EMIS*.

Ngaahi me’a ‘oku malava ke fakahoko.

- Lipooti ‘o hono sivi’i fakatekinikale ‘o e fa’unga lolotonga.
- Palani ki hono fakahoko ‘o e ngāue ki hono fakatahataha’i kotoa ‘o e ngaahi fa’unga kotoa ‘oku felāve’i mo e *EMIS*’i he loto’i fa’unga *MESC*.
- Lipooti ‘o hono sivi’i ‘o e ngaahi fa’unga fakamatala *SPECA* mo e ngaahi liliu ne fiema’u koe’uhí ke a’ujisia ‘a e ngaahi fiema’u ‘i he aitema (a) ‘i ‘olunga.

Ko e aleapau ngāue ko eni ‘e kamata ia ‘i he ‘aho 28 Siulai 2014, (ko e ‘aho kamata,) pea ‘e pau ke kakato ‘o ‘ikai to e tōmui ange ‘i he ‘aho 27 Fepueli 2015 (ko e ‘aho ke ‘osi ki ai), pea ko ia ne fai ki ai ‘a e felotoi ‘o fou ‘i he tohi he vaha’a ‘o e ongo fa’ahi.

- Totongi Ngāue mataotao ‘aho ngāue ‘e hivangofulu, pa’anga ‘e uamano fituafe (\$27,000).
- Pa’anga ‘Asitelēlia ‘e teau uanoa (\$120)’i he ‘aho totongi folau, ‘aho ‘e hivangofulu ki Ha’amoá fe’unga mo e pa’anga ‘e taha mano mā valungeau (\$108,000).
- Totongi vakapuna pa’anga ‘e toluafe, Kātoa pa’anga ‘Asitelēlia fā mano ma valu ngeau (\$408,000).

Fakamatala Tānaki Ua:

Ko e kumi ki ha fo’i fa’unga polokalama komipiuta fa’unga ki hono leva’i lelei mo hono toutou vakai’i ‘o e ngaahi fakamatala fakaako kuo fakakau atu fa’unga lekooti fakamatala ‘a Ha’amoá. (*SEMMIS*)

Fakaivia ‘o e kau ma’u mafai ki he ako mo e kau fakalele ako ‘i he lautohi si’i mo e kolisi ‘i Ha’amoá, fakafou ‘i he founa tauhi lēkooti mataotao ki hono fakalele mo sivilivi’i ‘o e ako ‘aki ‘a e founa tauhi fakamatala kuo fakakau mai.

1. Fakaikiiki ‘o e kautaha.

Cyber Plus Limited, shop 6, Victoria Pirate, Suva, Fiji. Ko e ngaahi fika ena mahalo ko e fika telefoni mo e *website*, mo e puha meili fika 640, *Nabua*.

2. Ko e fetu’utaki mo e kautaha, Paula Piveni Piukala, *ICT Consultant*, fika telefoni, fika *email*.
3. Uho ‘o e fo’i polokalama komipiuta. Ko ha fo’i fa’unga polokalama ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tepile: .. Polokalama faka-komipiuta kuo fo'u ke ne fakatahataha'i mo makupusi, ke felekeu 'o hono leva'i lelei 'o e ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he founa 'o hono sivilisi'i 'o e 'iló, 'i he lolotonga, kuohili, mo e ngaahi fakamatala fakaikiiki fo'ou 'oku hū maí.

4. Ko e *Cost* : Pa'anga 'e 180,000 Talā Ha'amoā kau ki ai, mo e tukuhau fakatau ki he mahu'inga tñaki atu 'a e Pule'angá.

Ko e ngāue fakamataotaó, 'oku fokotu'u atu, kuo 'osi kakato 'a e ngāue ki he taha 'o e ngaahi fa'unga, ki hono leva'i mo si'isivi'i 'o e fakamatalá *SPECA* ki ha totongi ko e pa'anga 'Aositelēlia 'e 4 mano. Mei hono fakafehoanaki, ko e fili ko ia ke ohi mai e mataotao ko ení, 'oku faka'ekonómika, mo e lelei fakapa'anga ki he Potungāue.

v.) Foaki atu 'o e fo'i polokalama: 'Aho 24 'o Tīsema, 2014 – Fakamatala Fakamahino.

Tauhi'anga Fakamatala mataotao; Ko hono ngāue'aki ko ia 'o e mala'e 'o e mataotao fo'u 'e he tangatá, 'a ia ko hono fo'u 'o ha ngaahi polokalama komipiuta faingata'a, 'a ia 'e malava, ke ne fakahoko ha ngaahi fatongia fakapoto faingata'a, 'oku malava ai ke ne fo'u ha ngaahi fa'unga tauhi'anga fakamatala 'oku to e lelei ange, pea malava ke ne fakahoko ha ngaahi fatongia malava 'e he tangatá ke ne fakahoko ta'etokoni'i ia.

Founa ki hono leva'i lelei mo sivilisi'i kuo tñaki atu ki he fa'unga tauhi'anga fakamatala fakaako 'a Ha'amoā. :

Ko hono leva'i lelei 'o e fakamatalá 'o fakafou hono sivilisi'i e kotoa 'o e ngaahi tafa'aki 'o e akó, 'o tataki ai ki hono sivilisi'i, pea mo hoko ke fai tu'utu'uni 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala fakamo'oni, ngaahi fakamatalá.

Puipuitu'a – Kanoloto :

Ko e makatu'unga 'o e fiema'u 'o e polokalama faka-komipiuta ko ení, ne tupunga ia mei he tūkunga ne fai 'a e fehanganagai mo ia 'i he ngāue 'i he akó 'i Tonga, pea mo e mafai faka-feitu'u ki he akó, kimui ange - Poate Fakafeitu'u 'a e Pasifiki Tongá ki hono sivilisi'i 'o e ako. 'Oku foaki 'e he *SPBEA* 'a e silapa 'o e sivilisi'i 'o e akó ki he fānau akó, 'i he foomu 6 mo e 7, ki he ngaahi fonua 'e ni'ihī he Pasifikí.

Ko e me'a mahu'inga taha ne ako mei he me'a kuo hokó, ko e ta'emalava 'e he fa'unga akó, ke ne leva'i lelei mo sivilisi'i lelei 'a e ngaahi fakamatala fakaakó, koe'uhi ko e nounou pē matu'aki ta'e'iai ha fa'unga, 'a ia te ne lava ke ne sivilisi'i lelei 'a e ngaahi ola 'o e fakahoko fatongiá. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi fakamatala ki he akó, pea mo e fa'unga ki hono leva'i lelei 'o e fakamatala ki he akó, fakatātā ki he fakamatala fakaikiiki kau ki he tokotaha ngāue kotoa pē 'i he akó, pea pehē ki he fānau akó.

Tu'unga fakafonua ki he Potungāue :

‘Oku ‘i ai ha ngaahi fo’i polokalama komipiuta, ‘oku ngāue’aki ‘i he ngaahi fa’unga faka-ako kehekehe ‘i he Potungāue Akó, ka ki ha tūkunga ‘oku movetevete. Ko e ngaahi fakamatala kotoa ‘i he ta’u takitaha, ‘oku māvahevahe ‘o ‘ikai ke nau felāve’i. ‘I he founa ko iá, ‘oku faingata’a ai ke vakavakai’i mo sivilisivi’i ‘a e akó, pea ‘oku ta’emalava ke tau ako mei ai.

‘Oku ‘i ai ha ngaahi sivi fakafonua kehekehe ‘i Ha’amoā, ‘i he *MESC*.

1. Ta’u 4 - fika mo e laukonga.
2. Ta’u 6 - ko e fika mo e laukonga.
3. Ta’u fakafonua ke sivi ‘i hono ta’u hono 8.
4. Ko e ta’u fakafonua hono 12 - *certificate* fakaako.
5. Ko e ta’u fakafeitu’u 13 - sivi ‘a e Pasifiki ‘a e fānau lalahi ‘i he kolisi.

Silapa : Naunau mo e Va’a Sivi :

Kuo tupulaki ha tu’unga fakamatala tatau, ‘a ia ‘oku fengāue’aki makehe ‘a ‘ene fengāue’aki neongo ‘oku ngāue’aki pē ‘a e polokalama faka-komipiuta tatau. Ko e ngaahi fakamatala ‘oku felekeu mo fakakongokonga. Ko e fakatātā lelei ki hení, ko hono vakavakai’i ‘o e laukongá mo e fika ‘i he ngaahi kalasi 4 mo e 6. Ko e falukunga fakamatala fakaikiiki ‘o e Kalasi 1, ‘oku fakahū kinautolu he’enu hū ki he akó ‘i he’enu kamatá, Ko e taimi ‘oku nau a’usia ‘a e ta’u ako hono 4, ‘oku to e fakahū leva mo e fakaikiiki tatau ki ha pepa ngāue fo’ou pē polokalama faka-komipiuta ‘o ‘ikai ke to e fai ha vakai ki he fakamatala fakaikiiki motu’á, ‘a ia ‘oku kei ‘i he fo’i polokalama pē. ‘Oku hoko atu leva ‘a e fo’i kulupu tatau ki he ta’u hono 8, pea ‘oku to e ngāue’aki pē ki ai ‘a e founa ngāue tatau. ‘Oku toe hoko atu pē ‘a e ngaahi tatau ki he ta’u hono 12 ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile: mo e hongofulu mā tolu.

Ko hono ola leva ‘oku tupulaki ‘aki e fo’i kulupu fānau ako ‘e taha he fo’i falukunga fakamatala fakaikiiki ‘e nima pē lahi hake ‘a ē ‘oku tu’u tau’atāina ‘iate ia pē. Pea ‘oku si’isi’i ke tokoni ki he kau fakalele ako. Ko e fakatātā ko ‘eni ‘oku fakamo’oni’i ia ‘i he lahi taha ‘o e ngaahi fonua ‘o e feitu’u ni ‘oku nau fakamalumu ‘i he *SPBEA*.

Ko e fa’unga fakamatala fakakomipiuta ki hono sivilisivi’i takitaha ‘o ‘eni ‘oku lolotonga mavahevahe pē ‘o ‘ikai fakafehokotaki. Ko e founa lolotonga ‘a ē ‘oku tātānaki mo tauhi ki ai e ngaahi fakamatala. ‘Oku ‘ikai te ne faka’atā ki he ngaahi me’a ko ‘eni:

- (a) Ko e vakavakai’i faka’auliliki e founa ‘oku mahu’inga mālie ‘i hono ola pea mo hono ‘ilo’i ‘o e ngaahi faingata’a fakaako pea hono fo’u mo fakahū atu ha ngaahi founa ‘oku taau.
- (b) Ko hono vakavakai’i ‘o e lava me’a kuo a’usia ‘e ha taha fakafo’ituitui ‘i he tu’unga takitaha ‘i he ‘alunga ‘o e ako pea mo e vaha’a taimi ‘o e ako, vakai’i ‘o e ‘ilo ‘a e fānau ako.

- (c) Ke fakapapau'i ko e ngaahi founa fakalelei 'oku fakahū atu ki he fānau ako ngāue pē 'ikai.
- (d) Ke 'ilo pē ko fē e ngaahi ako'anga 'oku nau ikuna ha ngaahi ola 'oku lelei 'i he ta'ui ki he ta'u kotoa 'o e ngaahi lakanga fakaako.
- (e) Faka'ilo 'o e ngaahi tō kehekehe 'e he ngaahi fakamatala.
- (f) Ko hono hiki'i hake e tu'unga 'o e ngaahi naunau ki he ako.

Ko e tu'unga 'oku 'i ai e ngāue he lolotonga ni 'oku ne hulu'i mai hokohoko atu, hoko 'o e ngāue'aki 'o e fa'unga fakaako 'oku kei fakahoko pē 'e he tangata.

Ko e ngaahi fa'unga lalahi 'o e polokalama 'oku fokotu'u atu 'e he fa'unga:

Ko e founa leva'i mo sivi 'o e fakamatala 'oku fokotu'u atu ko hono fakatahataha'i 'o e fa'unga pule ki hono fakalele 'o e ngāue ki he founa fakalele ngāue 'oku faingofua hono ngāue'aki. Ko eni 'a e ni'ihi 'o hono ngaahi fōtunga tefito Mafai ke –

- fakafehokotaki e kotoa 'o e ngaahi fa'unga fakaako ki he ngāue fakaako. Kau fa'u tu'utu'uni, kau fakalele ngāue e kau faiako, fānau ako mo e ngaahi mātu'a.
- Fakakomipiuta'i e ngaahi fatongia ki hono fakalele 'o e ako, ko e ngaahi līpooti fakaako, ngaahi līpooti 'o e 'apiako, ngaahi kaati līpooti, ko e taimi tēpile, ko e ngaahi fakamatala felāve'i, ko e ngaahi lisi mo e ngaahi tohi hiki.
- 'Analaiso 'o e ngaahi lēkooti fakaako ke malava ke fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni 'oku 'i ai hono ngaahi makatu'unga lelei 'e he kau fa'u tu'utu'uni mo e kau fakalele ako.
- Pukepuke mo toutou vakai'i mo 'auliliki e ngaahi sivi fakafonua mo fakaako ke fakangofua e kau fakalele ako mo e kau faiako ke nau fakahoko ha ngaahi fakalelei 'oku tuha mo taau ki he ako.
- Ko hono leva'i 'o e fakamatala fakafō'ituitui 'o e kau ngāue
- Ko hono leva'i e ngaahi fakamatala kau ki he fānau ako. Lesisita, fakahū, ma'u ako, sivi'i, fakatu'utu'unga, kaati līpooti, fakamatala fakafāmili, fakamatala fakasiasi, mapule'i faka'ulungāanga, ngaahi ngāue kehe 'i tu'a mei loki ako *etc.*
- Fakahū 'o e ngaahi fakamatala tu'o taha pē pea maau mo mateuteu 'o malava ke ne 'omai ha fakamatala ki he me'a ne makatu'unga ai 'i he fo'i, 'o e ia.
- Malava ke fakatonu e ngaahi totongi 'oku tānaki ki he Tu'utu'uni Ngāue fakafonua ko e ako.
- Leva'i lelei mo līpooti e pa'anga 'a e ako'anga, leva'i lelei mo līpooti e ngaahi koloa 'a e fonua mo e ako'anga.
- 'Analaiso ha ngaahi fakamatala kuo fakahū ki ha lekooti fakakomipiuta, ngaahi kalafi. Pea līpooti 'i ha founa pē 'oku ne fili ki ai. Mafao atu ki ha to e tafa'aki pē 'o e ako pē fakalele ako. *Example* laipeli.

Fakatahataha'i mo hono laiseni, tohi poupu mo e ngaahi fatongia.

Fakatahataha'i mo e laiseni. Ko e fo'i polokalama fakakomipiuta 'e teuteu'i ia 'o ngāue'aki e kanoloto 'oku ala ke mapule'i pea fenāpasi mo e fiema'u 'a e Potungāue:

- Ko e fo'i polokalama fakakomipiuta pea mo e ngaahi faile kuo teuteu'i ke fakahū 'e 'oatu ia ki he Potungāue Ako, Sipoti mo e Angafaka-fonua 'a Ha'amoā 'i ha fo'i 'ulu fakakomipiuta mei tu'a pē ko ha me'a ngāue tatau mo ia.

- ‘E ‘oatu ‘e he taha kuo ne teuteu e ngāue ni ha laiseni ta’efakangatangata pea fakapapau’i ko e totonu ki hono hiki tatau ‘o e ngāue ni ‘oku foaki, ‘oku foaki ia pē ko e ngaahi fakangofua ‘oku taau kuo ma’u ia ki ha taha pē ‘o e ngaahi koloa kuo ngaohi ‘o lau ko e kongā ‘o e naunau ...

<009>

Taimi: 1045 – 1050

Kalake Tēpile: ... kau ki ai e ngaahi kupu’i lea, ngaahi ‘īmisi, ngaahi vitiō mo e ngaahi tala fakatātā, *etc.*

- Ko ha laiseni ta’efakangatangata ‘e foaki ke ne fakangofua e *MESC* ke fokotu’u ha fo’i polokalama komipiuta ‘i he kotoa ‘o kinautolu te nau ngāue’aki e komipiuta *MESC*.
- Ko e polokalama komipiuta ni ‘oku totonu ke malava ke lele mei he fo’i netiueka ‘o fakalele mei he ‘ulu’i misiní ‘o ‘ikai fiema’u ki ai ha ‘initaneti ‘i ha taimi pē.
- Ko e fo’i polokama fakakomipiuta ni ‘oku totonu ke malava ke ngāue’aki mei he ‘ulu’i misiní, *window 2008 R2*, ko ha ngaahi tākaki atu ki ai ‘e ‘ikai pē fiema’u ia.

Fakapapau’i ‘o e tu’unga lelei ‘o e me’angāue.

‘Oku fakapapau’i ‘e he taha ‘oku ne teuteu e fo’i polokalama fakakomipiuta ni pea vakai’i ‘e he ni’ihi ‘o e kaungā ngāué, vakai’i fakaemataotao pē vakai’i fakaefa’u tohi ki he tonu ‘o e ngaahi fakamatalá. Pea ko e kātōa ‘o e ngaahi failé mo e ngaahi fakatātā kuo fakakau atú, ‘oku ngāue kakato ‘ene fai fatongia. ‘I he vakai’i ‘e he *MESC* ‘a e fo’i polokalama fakakomipiutá ke ‘ilo pē ‘oku fakakakato e kātōa ‘o e fo’i ngāue kimu’a pea toki tuku atu e totongi faka’osí ‘o fakatatau ki he vahe 10 ‘o e aleapau, vahe 20 ‘o e aleapau.

Ngaahi fakamatala pou pou.

‘E ‘oatu ‘e he taha ‘oku ne fai e ngāue ni ha fakamatala ‘oku ne fakamatala’i e fatongia ‘o e foi polokalama fakakomipiutá pea mo ha tohi fakahinohino ki hono ngāue’aki ki he *MESC*. Ko e ngaahi faile ko ení ‘e ‘oatu ia ‘i he polokalama *pdf*. Pea kapau ‘e malava, ‘e ‘oatu ‘e he polokalama *doc*, mo e fakangofua ki he *MESC* ke nau to e fo’u tatau pē fakatonutonu e fakamatala tohi ke fakakau he ngaahi fakahinohino ki he kau ngāue pē polokalama ako ‘o fakatatau ki he vakai ‘a e *MESC*.

Ngaahi sēvesi.

‘E fakahoko ‘e he taha kuo ne teuteu ‘a e ngāue ni ha ako fe’unga mo e ‘aho ‘e 3 ma’a e kau ngāue fai sivi pea mo e kau ngāue ki he leva’i e fa’ungá. ‘E fakahoko e ako ni vāvāofi pē mo e tū’uta hono fakafuofua fokotu’u ‘o e fo’i polokalama faka-komipiutá ‘i he senitā ‘o e *MESC* ki he ngaahi fakamatalá. ‘E fakahoko ‘e he taha kuo ne teuteu e ngāue ni, ‘a e ako ni ‘o ‘ikai ha to e totongi makehe ki he *MESC*. Ko e kongā pē ia ‘o e fo’i aleapau ki hono foaki ‘o e ngāue ni kiate iá.

Fakamatala tākaki 3. *SEMMIIS*, ko e lipooti kakato ‘o hono fakahoko e ngāué.

KAVEINGA E NGĀUE NI.

Ke fakaivia e kau ma'u mafa'i mo e kau fakalele akó 'i he lautohi si'i mo e kolisi 'i Ha'amoā fakafou 'i he 'ilo mataotao ki hono tauhi e ngaahi fakamatalá mo hono leva'i 'a e ngaahi fakamatalá mo hono founa ki hono sivilivi'i 'o e ngaahi fakamatalá (*SEMMIIS*)

FAKAMATALA FAKALUKUFUA KI HE NGĀUE

Kuo tupulaki ha ngaahi falukunga fakamatala lahi 'o, ngaahi fakamatala meimei tatau pē pea 'oku nau to e tu'u kehekehe faka'aufuli 'iate kinautolu. Neongo 'oku ngāue'aki e fo'i polokalama fakakomipiuta tatau ko e *ATLAS*. Ko e ngaahi fakamatalá 'oku nau movetevete mo fakakongokonga. Ko e fakatātā lelei ki ai, ko hono sivi'i 'o e laukongá pea mo e fiká, 'a e ta'u 4 mo e 6. Ko e fakaikiiki 'o e falukunga ta'u 1, 'oku fakahū ia 'i he'enau hū 'o kamata akó. Ko e taimi 'oku nau a'u ai ki he ta'u hono 4 'oku to e fakahū atu e ngaahi fakamatala tatau ki ha pepa ngāue fo'ou pē fa'unga fakamatala 'o 'ikai ha to e vakai ki he ngaahi fakamatala kimu'á, 'a ē 'oku kei 'i loto pē i he fo'i fa'ungá. 'Oku nga'unu ai pē ki he ta'u 8 'a e kulupu ko eni pea 'oku to e fakahoko ai pē mo e founa ngāue tatau. 'Oku to e ngāue'aki pē 'a e founa tatau 'i he ta'u 12 mo e ta'u 13.

Ko e ola leva ki he tupulaki 'a hono tānaki 'o e ngaahi falukunga fānau ako 'e 1, ha ngaahi seti fakamatala 'e 5 pē lahi ange 'a ē 'oku nau matu'aki ngāue mavahevahe pē 'iate ia. Pea si'i 'aupito 'ene 'aonga ki he kau fakalele akó. Ko e fakatātā ko eni 'oku fakamo'oni'i ia he ngaahi fonua lahi 'i he feitu'u ni 'oku nau 'i he malumalu 'o e *SPBEA*. Ko e ngaahi ma'u fakamatala ki he ngaahi sivi ko eni takitaha, 'oku tauhi māvahevahe kinautolu mo ta'efehokotaki. Ko e founa ...

<001>

Taimi: 1050-1055

Tokoni Kalake: ... founa lolotonga 'oku tānaki'aki 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni pea mo hono tauhi 'oku 'ikai te ne faka'atā 'a e ngaahi me'a ni.

- a. 'Analaiso 'o e ngaahi fa'unga 'oku 'uhinga lelei ki he ngaahi ola pea mo fakapapau'i e ngaahi faingata'a ki he ako pea mo fokotu'u ha ngaahi ngāue ke fai pea mo e ngaahi founa 'oku taau ke fakahūhū.
- b. Ke vakai'i e ngaahi a'usia fakafo'ituitui 'i he lakanga takitaha 'i he halafononga 'o e ako pea mo e ngaahi ta'u 'o 'ene ako. (Vakavakai'i 'o e ako 'a e tokotaha ako)
- c. Fakapapau'i ko e ngaahi fakatonutonu 'oku fakahū atu ki he founa ako 'a e fānau 'oku ngāue lelei pē 'ikai.
- d. Fokotu'u ke 'ilo e ngaahi 'apiako 'oku hokohoko lelei 'ene 'omai e ngaahi ola 'oku lelei 'i he ngaahi lēvolo kotoa pea pehē ki he halafononga 'o e ako.
- e. Ko hono fokotu'u ke 'ilo e ngaahi fetōkehekehe'aki 'i he ngaahi fakamatala 'oku tānaki.
- f. Hiki'i hake e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi naunau ako.

‘Oku ho’ata mai mei he founa fakalele ‘o e ako ‘a e hokohoko atu pē ngāue’aki e ngaahi founa fakatangata ki he ako. ‘Oku te’eki ai ke ngāue kakato ‘aki pē fakakau mai ki he fa’unga ako ko eni ‘a e lelei hono ngāue’aki ‘o e tekinolosia.

Ko hono to e ‘enisinia’i ko eni ‘o e fo’i polokalama fakakomipiuta ni ‘oku ne faka’atā kiate kitautolu ke tau fakatahataha’i e ngaahi fakamatala fakafonua ki he sivi ki ha fale’i ki ha fale tauhi’anga fakamatala pē ‘e taha ‘a ia te ne fakakau ‘a e *SPELL* ‘uluaki, *SPELL* ua, *SPECA*, *SSC* pea mo e *SSLC* mo ha ngaahi fakamatala tānaki mai ki ha founa ‘oku ne kātoi e ngāue.

Ngaahi taumu’a ‘o e ngāue

Ke fo’u mo fakafou/teuteu’i ki he fa’unga *SEMMIIS*.

1. Ke malava ‘e he ako ‘i Ha’amoā ‘o kau atu ‘i he toenga ‘o māmani ‘i hono fakalakalaka e tu’unga lelei ‘o e ako mo tali ui.
2. Ke ne ‘oatu ha fa’unga fakamatala ki hono pule’i ‘o e sivi ko ha founa ngāue ke fakaivia ai kinautolu ‘oku nau fakalele e ako mo hono pule’i mo toutou vakai’i e ako mo e poto ‘i Ha’amoā.
3. Ke tokoni ha to e founa ange ki he ako mo e ‘ilo ‘i he ngaahi ‘apiako kotoa.
4. Ke poupou ki he kau faiako mo e mātu’a tauhi fānau ke vakavakai’i e fakalakalaka fakahoko ‘a e fānau ako.
5. Ke tokoni ki he ngaahi kautaha tokoni ki he ako ‘i Ha’amoā ‘aki e fakamo’oni, fakamatala ke fakapapau’i ‘a e tu’unga lelei ‘o ‘enau tokoni fakapa’anga.

Ko e fakapapau’i fakatekinikale.

Tēpile: Malava Fakahoko

‘E foaki atu ki he Potungāue Ako, Sīpoti mo e Anga Fakafonua ‘o Ha’amoā pē ko e *MESC* ‘a e kakato e polokalama fakakomipiuta pehē ki he faile ki he fokotu’u ‘o ‘oatu ‘i ha fo’i ‘ulu fakakomipiuta mei tu’a pē ha me’angāue tatau. Vakai’i ‘e he puleako lava ‘eni.

‘E tuku atu ‘e he taha ‘a’ana e ngaahi laiseni ta’efakangatangata mo fakapapau’i e totonu ki he hiki tatau ‘o e ngāue ni ‘oku ma’u ia mo foaki atu ‘i he mafai ke ma’u ‘e ha ni’ihi pē kātoa ‘o e ngaahi kolo ‘oku ‘oatu ko e kongā e naunau ‘o kau ai e ngaahi mata’itohi, ‘īmisi, *video*, mo hono to e ngaohi. Vakai ‘a e puleako lava ‘eni.

Malava ‘i he laiseni ta’efakangatangata ‘o fakangofua ‘a e puleako ke ne hiki ‘a e fo’i polokalama fakakomipiuta ki he’ene komipiuta. Lava ‘eni.

‘Oku totonu ke malava he fo’i polokalama fakakomipiuta ‘i ha fo’i netiuoka ‘oku fakalele ‘aki ‘a e *LAN*.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko ‘eku fehu’i atu pē ko e hā e lava ‘eni ‘a e lipooti lava ‘eni ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu he fehu’i ko ia he ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i ‘ilo ki he me’a ko eni. Ko e lava ‘eni ko e lomi’i ko ē komipiuta pea lava. Ko e ‘uhinga. *That’s it!* ‘Oku *simple* kapau na’e lomi’i atu pea ‘ikai lava pea ‘ikai lava.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. Kole ki he ‘Eiki Minisitā ke ‘ai lelei pē. Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko e lava ‘eni ko e ‘uhinga kuo kakato e fo’i fatongia. Tuku e ‘ai me’a noa’ia ‘Eiki Minisitā mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki fakamolemole ka u ki’i fakatonutonu atu. To e lau fakalelei kapau ‘oku fiema’u ke lau. Ko e talamai ko e ‘eke, ‘oku lava ‘e he fo’i polokalama ko eni ‘o fai ‘a e ngaahi fatongia ko eni ? ‘Io ‘oku lava.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ko e kakato. ‘Oku lava !

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo kātaki ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sai pē to e lau.

‘Eiki Sea: ‘O me’a hifo ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Lau tu’o ua.

‘Eiki Sea: Te tau toki fēme’a’aki he hili hono lau e tohi ko eni.

Siaosi Sovaleni: ‘Ika ko e fakapālangi ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘i ai e ki’i me’a ia ko u, ko u mālie’ia he me’a ko ē ‘oku me’a e Minisitā.

<002>

Taimi: 1055-1100

Lord Tu’ilakepa: ... kehekehe pē foki ‘a e ‘u Komipiuta. Ko ‘ene Komipiuta ‘oku lomi ia lava ‘eni. Ko e ‘u Komipiuta ‘a ena ia! Kehekehe pē. Sea, fakamolemole.

Kātaki pē

Lord Tu’ilakepa: Ko e Komipiuta fakamolemole ...

‘Eiki Sea: Mou fakamolemole me’a ki lalo kae fakakakato ‘a e lau ‘o e tohi . Kalake! Hoko atu.

Kalake Tēpile: ‘Oku totonu ke malava ‘a e fo’i polokalama Komipiuta mei ha fo’i *network* ‘oku fakalele ‘aki ‘a e *LAN* ‘e ha me’angāue ‘e ‘ikai ke to e fiema’u ke fakahoko ki he *Internet* ‘i ha

taimi pē. Lava eni. Ke malava ‘a e fo’i polokalama fakakomipiuta. Ko ha ngaahi me’a makehe ke tānaki atu he ‘ikai ke to e fiema’u, lava eni.

Fakapapau’i ‘oku lele lelei ‘a e fo’i polokalama.

‘Oku fakapapau’i ‘e he mataotao ‘o vakai’i ‘a e fo’i polokalama fakakomipiuta mo e founa hono vakai’i hono kaungā ngāue, vakai’i ha mātaotao pē ‘e ha fa’utohi ke fakapapau’i ‘e tonu ‘a e fakamatala. Pea ko e kakato ‘o e ngaahi faile mo e ngaahi fakalelei kotoa kuo fakahū atu ‘o ngāue lelei ‘aupito. Ne hanga ‘e he Puleako ‘o vakai’i ‘a e polokalama fakakomipiuta ke ‘ilo pe ‘oku kakato ‘a e ngaahi ngāue kimu’a, pea toki totongi atu faka’osi ‘o fakatatau ki he vahe fā poini tolu ‘o e aleapau.

Ko e ngaahi fakamatala pou pou. ‘E ‘oatu ‘e ha mataotao ha fakamatala ki he fatongia ‘o e Polokalama Komipiuta, pea fakahinohino ki hono ngāue‘aki ki he Puleako, pea ‘oatu ‘a e ngaahi faile ‘i he fotunga *ptf, format*, pea kapau ‘e malava ‘o ‘oatu ‘i he *document* pē ko e *doc*, mo e founa ki he *MESC* ke nau toki ngaohi, fakalelei’i ke fakatau. ‘I he fakakau ki he fakahinohino ke fakakau ki he kaungāue mo ha polokalama ako hangē ke vakai’i ‘e he *MESC* lava ‘eni.

Ngaahi Ngāue: ‘E fakahoko ‘e he mātaotao ha ako ‘aho tolu ‘a e kau ngāue ki he sivi pea mo kinautolu ‘oku nau lava’i ‘a e ngāue. ‘E fakahoko ‘a e ako ni ofi ki he taimi tu’uaki mo hono fokotu’utu’u ‘o e polokalama fakakomipiuta ‘i he Senita Tauhi’anga Fakamatala ‘a e pule ako. Ko e ako ni ‘oku fakahoko ta’etotongi pē ia ‘e he mataotao mo e puleako, ko e kongā ‘o e Polokalama Fakakomipiuta fakalukufua ‘e fai ki ai ‘a e aleapau. Lava eni.

Ngaahi Ola ‘o e Project: Ko e motolo *MESC* ‘a Ha’amoā ki hono sivi ‘a e fakamatala. Ko e motolo ‘ai fakamatala ‘oku ne sivi mo e motolo ki he fakamatala. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ta’u kehekehe, ngaahi faka’ilonga ako kehekehe mo e ngaahi lēvolo kehekehe, ‘a ia ‘oku hā atu ia ‘i he fakatātā ko ena ‘i he pepa fakamatala,

2. Ngaahi fekau’aki mo e SEMMIIS ‘oku kau kotoa ki ai ‘a e ngaahi vahevahe ko ia ‘i he *MESC*. ‘Oku toe ‘oatu pē mo e fakatātā ai. Motolo *CMAD* ko e Simeti. Ko e menu ki he motolo *CMAD*. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi levolo kehekehe ‘e 3 ‘oku ngāue ‘aki ‘oku ha pē mo ia ‘i he fakatātā ‘oku ‘oatu.

Ko e Līpooti ‘o e olá.

4.1 : *Certificate* ‘a e fānau ako. Ko e *certificate* eni ‘a e fānau ako ‘oku lolotonga hā atu ‘i he *software*, polokalama komipiuta, ‘a ia ‘oku teuteu ke paaki atu. To e ha pē mo ia ‘i he fakatātā

4.2 Lipooti *MLO* ‘a e fānau ako. Ko e lipooti eni ‘a e fānau ako ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he *software* ...

‘Eiki Sea: Kātaki pe Kalake ko ‘etau taimi ka tau toki foki mai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Kimu’a pea tau mālōlō na’e kei fai ‘a e ngāue ‘a e Kalaké ki hono lau ‘a e ngaahi tali. Kole atu ke hoko atu.

Tokoni Kalake:

5. ‘Analaiso ‘o e tu’unga fakaako.

5.1 Tu’unga fakaako.

Ko e lipooti ki hono ‘analaiso ‘o e ola ‘o e akó ‘i he ngaahi tu’unga faka-akó, ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he *software*, polokalama komipiutá, ko e teuteu pē ke paaki atu. Fakatātā ‘oku hā ai.

5.2 : Fakafa’ahinga ‘o e tu’unga fakaako: Ko e Lipooti ki hono faka-fa’ahinga ‘o e ola ‘o e tu’unga fakaako ‘a e fānau akó, ‘a ia ‘oku ha atu ‘i he *software*, polokalama komipiutá, ko e teuteu pē ke paaki atu. Ko e to e fakatātā mo ia.

5.3 : Tu’unga fakaako ‘i he ngaahi motu : Lipooti ki hono ‘analaiso ‘o e ola ‘o e tu’unga fakaakó, ‘i he ngaahi motú, ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he *software*, polokalamá ko e teuteu pē ke paaki atu. Ha pē mo ia ‘i he fakatātā.

Lord Tu’i’āfitu: Sea, fakamolemole pē Feitu’u na. Ko e pehē mai ko ē ‘e paaki...

<008>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu’i’āfitu: ... atu na’e me’a e Feitu’u na ke ‘i ai ha, fiema’u ha paaki ke paaki mai. ‘Ikai fakalau ‘a e līpooti.

'Eiki Sea: Ko e tohi tali eni mei he Pule’anga Ha’amoana na’e ‘osi fakamatala ki ai e ‘Eiki Palēmiana na’e fai ‘enau kole ke ‘omai ha fakamatala ki he ngāue ‘a e tokotaha ko eni.

Tokoni Kalake: 5.4, Tu’unga fakaako ‘i he fakavāhenga (*by district*). Ko e līpooti ki hono ‘analaiso ‘o e ola ‘o e tu’unga fakaako ‘a e fānau ako ‘i he vāhenga ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he *software*, polokalama komipiuta ko e teuteu pē ke paaki atu. Fakatātā mo ia.

5.5, Fakavāhenga. Ko e līpooti ki hono ‘analaiso ‘o e ola ‘o e ako ‘i he ngaahi vāhenga ‘a ia ‘oku hā atu he *software*, polokalama komipiuta ko e teuteu, ko e teuteu pē ke paaki atu. Ko e fakatātā.

5.6, Ngaahi Ako’anga. Ko e līpooti ki hono ‘analaiso ‘o e ngaahi ola ‘i he ngaahi ako’anga ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he *software* polokalama komipiuta ko e teuteu pē ke paaki atu. Fakatātā mo ia. 6,

‘Analaiso ‘o e ngaahi kaveinga ni. 6.1, Tu’unga fakaako. Ko e līpooti ki hono ‘analaiso ‘o e tu’unga fakaako ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he *software* polokalama komipiuta ko e teuteu pē ke paaki atu. Hā pē

mo ia 'i ha fakatātā. 6.2, Fakavāhenga. Ko e līpooti ki hono 'analaiso 'o e ngaahi vāhenga 'a ia 'oku hā atu he *software* ko e polokalama komipiuta ko e teuteu pē ke paaki atu, ko e fakatātā mo ia. 6.3, 'Ako'anga. Ko e līpooti ki hono 'analaiso 'a e ngaahi ako'anga 'a ia 'oku hā atu 'i he *software* polokalama komipiuta ko e teuteu pē ke paaki atu, fakatātā mo ia. 'Ata 'o e mape 'o e motu,

7.1, *Upolu*. Ko e 'ata 'o e motu ko *Upolu* pea mo hono 'analaiso 'o e lahi 'o e ngaahi ako, tokolahi 'o e kau faiako, tokolahi 'o e fānau ako na'a nau kau atu ki he sivi pea mo e pēseta 'o e fakaako na'a nau lava'i 'i he ngaahi vāhenga takitaha. Hā pē mo ia 'i he fakatātā 'o e mape 'o e motu ko *Upolu*.

7.2 *Savai'i*. Ko e 'ata 'o e motu ko *Savai'i* mo hono 'analaiso 'o e lahi 'o e ngaahi ako, tokolahi 'o e kau faiako, tokolahi e fānau ako na'a nau kau atu ki he sivi pea mo e pēseta 'o e fakaako na'a nau lava 'i he ngaahi vāhenga takitaha. Fakatātā 'o e 'ata 'o e motu ko *Savai'i*.

Ko ia pē 'Eiki Sea ko e toenga 'o e ngaahi fakamatala fakalahi 'oku 'i he lea fakapilitānia ia.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ke lau mai e Fakalahi (E).

'Eiki Palēmia: Sea ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mahalo ko 'ene ngata eni 'o e līpooti fekau'aki pea mo e ngāue e tokotaha ko eni ko Pīveni. Ko ia ko u 'oatu 'a e fakamālō ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Sea 'o e kōmiti mo kimoutolu Hou'eiki ho'omou faka'atā ke lau 'a e *report* ko eni. Hangē ko ia kuo mou mea'i ko e tokotaha eni na'e lahi taha 'a e felau'aki ki ai 'a e fonua ni mo e *social media* kamata pē mei he 2015 'o a'u mai ai pē ki he 2016 mo e 2017. Pea ko u tui ko e līpooti ko eni 'oku 'i ai hono mahu'inga makehe 'oku ne hanga 'o vetevete ange 'a e ngaahi tāla'a mo e ngaahi felauaki tautautefito ki he *social media* mo e kakai 'o e fonua 'o a'u pē ki tu'apule'anga 'o fekau'aki mo e tokotaha ni. Pea 'ikai ke u to e lava 'o fai ha lau ki he *report* he 'oku hanga pē 'e he *report* 'iate ia pē 'o fakamatala'i kakato 'a e ngāue 'a e tokotaha ni pea mo e 'uhinga na'e fili ai 'a e tokotaha ko eni.

Ko ia 'oku ou 'oatu 'a e fakamālō ki he Feitu'u na mahalo ko e me'a pē ia 'e taha na'e fai e fu'u hoha'a ki ai. Mou fakatokanga'i ange ko e līpooti ko eni ko e fetu'utaki 'a e Potungāue 'a e Pule'anga, Potungāue Fale Pa'anga koe'uhī ko 'enau tāla'a 'i he fakamatala ko ē 'oku 'ave he *social media* mo e līpooti 'o pehē mo e Tohi Tangi fu'u lahi e vāhenga 'o e tokotaha ko eni 'ikai ngata ai pea 'oku 'i ai mo e ngaahi tukuaki'i kehekehe. Ka ko e poini heni kapau te mou fakatokanga'i pea ko u loto pē ke u lave ki ai. Ko e vāhenga e tokotaha ko eni 'i Ha'amoā ko e taha kilu valu mano *tāla*. Tānaki ki ai mo e fa' mano ki he ngaahi totongi kehe 'a ia ko 'ene liliu Tonga 'a e fā' mano ko ia 'oku 'i he ono mano.

<009>

Taimi: 1130 – 1135

'Eiki Palēmia: .. tānaki atu ia ki he Tālā, 1 kilu 8 manó, 'o 'alu hake ia 'o laka he 2 kilu. Ko ia, ko u tui pē ki he kakai e fonuá, 'oku, mou kātaki he fu'u lōloa hono lau e lipooti ko ení. Ka ko hono mahu'inga makehé, he ko e tokotaha eni na'e lahi taha e felau'aki ki ai 'i he fonua ni, kau ai mo e motu'a ni hono tukuaki'i. Pea kau ai mo 'eku fānaú hono tukuaki'i pea mo e ngaahi tukuaki'i kehekehe. Kaekehe, ko u tui kuo napangapangamālie 'a e *issue* ko ia fekau'aki mo e tokotaha ko eni ko Paula Piveni Piukala. Ko ia e ki'i fakamālō atu Sea.

Tohi Tali mei he Minisita Ako

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'a e Tohi Tali mei he 'Eiki Minisitā Ako.

Kalake Tēpile: Tali 'a e 'Eiki Minisitā Akó ki he Akó mo e Ako Ngāué. *Hon.* Penisimani 'Epenisa Fifita. 'Oku hā he Kupu 2.1.1.5 e Tohi Tangi 'o pehē.. **Fokotu'u 'e he Minisitā Akó ke to e fakahoko ha aleapau ngāue hono 2 'a Paula Piveni Piukala he ngaahi founa ta'efakalao, (\$100,000/māhina 'e 3)**

'Oku ou faka'apa'apa ke fakahoko atu 'a 'eku tali 'i he tohi ni 'a e ta'emo'oni 'o e tukuaki'i 'oku hā 'i he Kupu ko eni 'i 'olungá 'o e Tohi Tangi. Pea mo e feinga ke lohiaki'i mo takihala'i e Fale Alea 'o Tongá mo e kakai 'o e fonuá. Ko e founa ke fakangāue'i tu'o 2 'o Piveni Piukalá na'e, 'oku fakalao pea 'oku 'i he founa totonu 'o fakatatau ki he **Lao ki hono Pule'i 'a e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá, (Fakatonutonu) 2010 mo hono ngaahi Tu'utu'uní.**

Tali – Na'a ku hoko ko e Minisitā Ako mo Ako Ngāue 'i he 'aho 16 'o Sanuali 2017 pea u vakai ai ki he ola lelei 'o e ngāue na'e fakahoko kimu'a 'e Paula Piveni Piukala 'i he Va'a Sivi 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue. Na'e fakahoko mai leva kiate au mei he ngaahi va'a kehekehe 'a e potungāué 'a 'enau fiema'u ke hoko atu ha ngāue natula tatau ki he 'enau ngaahi tafa'aki takitaha. Na'e kau heni 'a e taki 'o e Va'a 'o e Tānaki Fakamatala 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, *EMIS*.

Na'a ku fakataha leva pea mo e *CEO* 'a e Akó mo e Ako Ngāue, *Claude* Tupou 'i he 'aho Mōnite 13 'o Fepueli 2017, pea mo e taki he Va'a 'o e *EMIS*, Hepeti Tākeifanga ki ha founa 'e lava ke hoko ai 'e Paula Piveni Piukala 'ene ngāue ki he Va'a 'o e *EMIS*. Ne loto leva 'emau fakatahá ke hoko atu e ngāue 'a Paula Piveni Piukalá ki he Va'a *EMIS* kae ngāue'aki 'e he founa ko e *sole source procurement* 'a hono fakangāue'í. Ko e *sole source method* 'o fakatatau mo e Kupu 34 'o e *Procurement Regulation* 2015. Na'a ku fakamo'oni 'i he tohi *IM* 'i he 'aho 10 'o Mā'asi 2017 pea mo *Claude* Tupou ke *sole source* 'a hono fakangaue'i 'o Paula Piveni Piukala. Tatau 'o e tohi ko iá 'oku 'oatu 'i he tali ko ení. Tānaki 1.

Ne ngāue leva e Va'a Pa'anga 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāué ke nau hoko atu hono fakakakato ki he Fale Pa'anga ke tali pea fakamo'oni e aleapau ngāue mo totongi 'a Paula Piveni Piukala. Ne 'osi ha uike mo ha ngaahi māhina mei ai mo e 'ikai pē ke fakahoko 'a e ngāue ni. Ne pehē mei he Va'a *Procurement* 'a e Fale Pa'angá 'oku nau kei tali mai kia *Claude* Tupou, *CEO* 'o e Potungāue Akó mo e Ako Ngāue he 'oku to e 'i ai mo e ngaahi me'a kehe ke fakakakato. Na'a ku fekau e taki e Va'a *EMIS* ke ne muimui'i he ko e fiema'u fakavavevave 'o tatau he Va'a Pa'anga 'a e Potungāue Akó pea mo e Fale Pa'angá, 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ni.

Ne hili ha taimi lōloa ne toki fakahoko telefoni mai mei he Va'a *Procurement* 'a e Fale Pa'angá he taha 'ene kau ngāué, Meleane Kofeloa ki he taki 'o e *EMIS*, Hepeti Tākeifanga, 'oku nau fiema'u ke tu'uaki e fo'i ngāué ke tala mahu'inga mai ki ai ha ngaahi kautaha kehe mei tu'a. Pea ko e tatau 'o e tohi *IM*, na'a ku fakamo'oni ai mo 'eku *CEO*. 'Oku 'ikai ke nau tali ke *single sole source*. Ko e ngaahi fetu'utaki mai ko 'ení, na'e 'ikai ha fetu'utaki fakapepa mei he *procurement* 'a e Fale Pa'anga ki he taki 'o e Va'a *EMIS*, 'o fekau'aki pea mo e kaniseli pē ta'etali ke *sole source* hono fakangāue'i 'o Paula Piveni Piukala. Na'e fakataha leva 'a e taki 'o e *EMIS* mo e *CEO* 'a e Potungāue Akó mo Ako Ngāue pē ko e hā kuo to e tu'uaki ai e fo'i ngāue ni he ne mau 'osi loto ke *sole source* hono fakangaue'i fakataimi mai 'o Paula Piveni Piukala.

Ne 'ikai ha tali pau 'a e *CEO* e Potungāue Ako mo Ako Ngāué, *Claude* Tupou pea ne pehē, ko e hā pē lau 'a e *Procurement Unit* 'a Fale Pa'anga, ko e me'á pē ia. Ne toki fai hono fakatokanga'i kimui he 'aho 17 'o Mē 2017 he pepa *submission proposal* mei he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ki he *Procurement* 'a e Fale Pa'anga, kuo fokotu'u atu ia ke liliu mei he *sole source* ne mau femahino'aki ki ai, ke tu'uaki 'a e ngāue ni 'o 'ikai ha ...

<001>

Taimi: 1135-1140

Kalake Tēpile: ... 'A ia 'oku 'ilo ki ai pea kehe 'aupito ia mei he tohi *IM* na'a ku fakamo'oni ki ai pea mo e *CEO* 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue, *Claude* Tupou 'o hangē kuo u lave ki ai kimu'a.

Na'a ku to e ui leva 'a e fakataha pē ko e hā e mo'oni 'o e aleapau ngāue 'a Paula Piveni Piukala he ne mau 'osi tali ke fai 'e Piveni 'a e ngāue ni 'i he *Sole Source Procurement Method*. Na'e 'ikai pē ke fakahoko mai 'e *Claude* Tupou kiate au 'oku ne fokotu'u ki he Fale Pa'anga ke tu'uaki *competitive bidding* 'a e ngāue ni koe'uhi ko e fiema'u fakavavevave ke hoko e ngāue 'a e *EMIS*. 'I he tu'unga ko iá ne u kole ai kia Piveni Piukala ke ha'u mu'a 'o kamata e ngāue ni he kuo 'osi māhino e loto 'o e potungāue ke fai mo kamata hono fa'u e *database* ki he Va'a *EMIS* he 'oku *sole source* pē 'a e fiema'u.

Ne māhino kiate au 'oku 'ikai ke loto 'a *Claude* ke fai 'e Piveni 'a e ngāue 'a e *EMIS* ka ko e ngāue ko eni ko e taha ia 'a e ngaahi fiema'u 'oku tu'utu'uni 'e he Lao Ako 2013 ke fakahoko pea ne 'i ai mo hono palani ngāue pea mo e pa'anga he patiseti 'a e *EMIS* ke kamata'aki. Na'a ku 'eke ai ki he *CEO* 'o e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue *Claude* Tupou pē ko e hā 'oku 'ikai ke fai mo fakamo'oni ai he aleapau ngāue, ne fakahā mai 'e *Claude* Tupou kiate au he 'ikai ke fakamo'oni ia he *contract* 'a Piveni Piukala he 'e kau kovi ia ki ai pea 'e iku mole ai 'ene ngāue. Ne 'osi ha māhina 'e fitu mei he 'aho na'a ku fakamo'oni ai 'i he tohi *IM* mo e te'eki ke fakamo'oni he aleapau ngāue 'a Piveni Piukala. Ne fētukuaki holo heni 'a e *procurement* 'a e Fale Pa'anga 'o pehē 'oku nau kei tali mai ke fakakakato ange mei he Potungāue Ako mo Ako Ngāue ha tatau 'a e aleapau ngāue 'a Piveni Piukala ka nau hanga 'o tu'uaki ke tohi mai ki ai ha kautaha mei tu'a. Ne a'u ki ha taimi ne fu'u fuoloa mo e 'ikai ke fai mo fakamo'oni 'i he aleapau ngāue 'a Piveni.

Ne fakahoko mai kiate au ne lava mai 'a Pisila Matafahi he 'aho 19 'o Sune 2017 mei he Fale Pa'anga ke talanoa fekau'aki pea mo hono fakangāue'i fakataimi 'o Piveni Piukala ki he ngāue

EMIS. 'I he fakataha ko eni ne pehē 'e Pisila 'oku 'ikai ke tali ke *sole source* 'a e ngāue pea 'oku fiema'u 'e he *General Procurement Committee* ke tu'uaki 'a e fo'i ngāue 'i ha taimi tatau na'e 'ikai ha tohi mei he *GPC* ke fakapapau'i 'ene lau ko ia. Ne toki fakahā kiate au 'e *Claude* Tupou 'i he 'aho hono hoko koe'uhi ko e tu'utu'uni ē 'a e kōmiti ke tu'uaki. Ko ia ai he 'ikai ke fakamo'oni ia ha *contract* 'a Pīveni he na'e 'osi fakatokanga ange mei he kōmiti tatau ke 'oua na'a to e fakamo'oni ha aleapau ngāue 'a Pīveni Piukala.

Na'a ku 'eke ki he taki 'o e Va'a *EMIS* pē na'e kau 'i he fakataha ko eni pea mo Pisila pea ne pehē 'io. Pea ko e me'a ia na'e fale'i mo fakahoko mai 'e Pisilia Matafahi ki he'emaui fakataha. Na'a ku 'eke ki he'eku *CEO* pē ko e hā e fuoloa hono *procure* 'a e aleapau ngāue *procurement process* 'a Pīveni Piukala. Ne pehē 'e *Claude* Tupou pea mo Manu 'Akau'ola ko e fakafuofua ki he uike nai 'e ua ki he māhina 'e ua kuo maau. Pea hoko atu e ngāue ka ko e lava eni ha lau māhina mei he 'aho na'a ku fakamo'oni ki he *IM* 'a e potungāue ke *sole source* e ngāue ni mo e 'ikai. Na'a ku tu'utu'uni leva kapau 'oku mo'oni 'a e ngaahi fale'i ko iá pea sai ke tu'uaki ā 'o fakatatau mo e fale'i 'a e taki 'o e *procurement* Pisila Matafahi mo e *CEO* 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue, *Claude* Tupou.

Ne mau hoko atu leva mo e potungāue ki hono fakakakato e ngaahi fiema'u ke *procure* 'a e aleapau ngāue 'a Pīveni Piukala. Ne hili ha ngaahi māhina lahi mo e 'ikai pē ke lava. 'I he māhina kimu'a atu na'a ku telefoni ki he Minisitā Pa'anga 'o e taimi ko ia ko Tēvita Lavemaau ke fai ha fakataha mo Manu 'Akau'ola mo e taki 'o e Va'a *EMIS* pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku hoko ki he aleapau ngāue 'a Pīveni Piukala he 'oku tu'u e ngāue 'a e Va'a *EMIS*. Kuo kamata ke lahi e fakamole fakaloto'i potungāue 'a e Va'a ni he 'ikai ke fakahoko honau fatongia 'i he mahu'inga 'o e fo'i ngāue na'e fiema'u ai 'a Pīveni Piukala.

Ko e fēmāhino'aki mo Pīveni Piukala ki hono fa'u e polokalama ki he *EMIS* ko e pa'anga Tonga 'e 9 mano 3 afe 'i he 'aho ngāue 'e 60. 'E totongi he'ene mahu'inga faka-*consultant* ka ko e nātula 'o e ngāue kakato 'e lele ia 'i he ta'u kakato 'e taha he 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a ke fa'u mo fakalelei'i 'o 'ikai ko e 1 kilu ne hā he tohi tangi 'a ia 'oku ne taki hala'i ai e kakai 'o e fonua.

Hili e fakataha mo Tēvita Lavemaau ko e Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko ia pea to e Sea he *GPC* pea ne pehē ki he ongo fakafofonga mei he Potungāue Ako ne nau 'osi fakataha ki ai mo e *Procurement Committee* pea ne 'osi paasi ke hoko atu 'a e ngāue 'a Pīveni Piukala. Ne māhino 'aupito kuo ne 'osi fai e ngāue tatau 'i Ha'amoā, Tonga ni mo e Pasifiki pea kuo ne 'osi kamata'i mo e ngāue nātula tatau he Va'a sivi ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile: ... 'a e Potungāue Ngāue, pea ne fekau leva 'a Manu 'Akau'ola, Tokoni Talēkita Ako, Va'a Pa'anga ke foki mai 'o *email* kia Pisila Matafahi ke hoko atu 'a e ngāue ki he aleapau ngāue 'a Piveni Piukala, ke *sole source* pea ke *cc* ange ki ai ki he Minisitā Pa'anga ke hoko atu.

Hili hono fakakakato 'e Manu 'Akau'ola 'a e tohi ko eni 'i he *email* kia Pisila Matafahi. Na'e kei tu'uma'u pē 'a Pisila, ia ke kei tu'uaki kitu'a, ke tohi mai ha kau ngāue, he na'e lahi 'a e lāunga

ange ki ai 'i he 'uluaki ngāue ne fai 'e Piveni Piukala ki he Va'a Sivi. Pea ko e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a Tevita Lavemaau ko e ngāue ia na'e fai 'e Piveni ki he Va'a Sivi.

Ne a'u ki ha taimi kuo tu'uaki 'e he Fale Pa'anga 'a e ngāue ni, ne tohi mai ki ai ha Kautaha Komipiuta kehe pē mei tu'a, 'o kehe ia mei he pehē 'e Pisila na'e lahi 'a e lāunga mei he ngaahi Kautaha Komipiuta kehekehe mei tu'a ne nau fie tohi ange 'i he 'uluaki ngāue 'a Piveni 'i he Va'a Sivi.

Ne fai leva hono fakamaau'i 'a e ongo Kautaha ni. Pea ko e ola eni te'eki faka'ofisiale. Na'e foaki kia Piveni Piukala ke ne ma'u 'a e konga fakatekinikale 'aki 'a e maaka ko e peseti 'e 71.2 mei he peseti 'e 80 fakakātoa. Fika 2 leva 'a e Kautaha mei tu'a ko e peseti 'e 67.84 mei he peseti 'e 80. Ne toe leva 'a e peseti 'e 20 kihe konga fakapa'anga, 'e toki fakamaau'i pē ia 'i he *Procurement* 'a e Fale Pa'anga.

'I he ola leva ko ia, Piveni Piukala, 0-20 pea ko e kautaha mei tu'a ko e 20/20 fakataha'i leva 'o peseti 'e 87.84 'a e kautaha mei tu'a. Ne lāunga leva heni 'a e ongo Fakamaau mei he ongo Potungāue Ako mo e Ngāue Va'a *EMIS* Fakalotofonua ki he Fale Pa'anga 'o makatu'unga 'i he ngaahi ta'efiemalie ko eni . Ko e tatau 'o e ola 'o e fakamatala ko eni 'oku 'oatu fakataha mo ia 'i heni. Tānaki 3.

1. 'Ikai ke fakafiemālie 'a e founa fakamaaka he ko e kau Fakamaau mei he Fale Pa'anga na'e 'ikai 'i ai ha'anau taukei fe'unga ki he tafa'aki fakatekinikale 'o e Polokalama *software* 'oku lolotonga fa'u 'e Piveni Piukala. Ka ko e maaka 'oku nau foaki ki he kautaha mei tu'a ne fu'u ma'olunga 'aupito.

2. 'Ikai ke mahino pē ko e 0-20 'o e maaka ki he Kautaha 'a Piveni. Ko e hā 'a e 'uhinga? Me'a ni 'oku 'ikai pē ke 'oange ha maaka ki ai? 'O pehē leva ne ma'olunga ange 'ene tala mahu'inga he kautaha ko 'ē.

3. 'Ikai ke 'i ai ha *marking criteria* pau ke makatu'unga mei ai 'a e ngaahi fakamaau mo e maaka 'oku foaki ki he ongo kautaha. 'I he'ene 'osi ange 'a e ngaahi fakamaaka, ne mahino ai 'a e ngaahi fakamaaka noa'ia 'a e kau fakamaau.

4. 'Ikai to e kau atu 'a e kau Fakamaau ia pea mei he Potungāue Ako mo Ako Ngāue. Ko hono fakamaau'i 'a e konga fakapa'anga, he ko e pa'anga 'a e Potungāue Ako mei he patiseti e Va'a *EMIS* 'e totongi 'aki 'a e ngāue. Pea fai pe ia 'e he Va'a *Procurement* 'a e Fale Pa'anga 'a e fo'i fakamaaka ko ia.

5. Ko e mahu'inga fakapa'anga 'oku 'ikai ha fenāpasi ia mo e mahu'inga fakatekinikale hono fa'u e polokalama *software*. Ko e ola ko e fo'i 0-20 'a e kautaha 'oku lelei ange 'enau taukei fakatekinikale, pea ne nau 'osi fa'u 'a e ngāue tatau 'i he Pasifki mo e ngaahi ako 'i Tonga ni kae maaka haohaoa 20-20 'a e kautaha 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e taukei fakatekinikale. Pea ne te'eki tu'o taha ke nau fai ha ngāue tatau ki ha feitu'u fakatatau mo 'enau tohi tala mahu'inga.

6. Ne mahino 'aupito mei he founa fakamaau mo e fili 'o e ongo kautaha ni hono pule'i pē 'ehe *Procurement* 'a Fale Pa'anga ia 'a e kautaha 'oku nau loto ke foaki ange ki ai 'o 'ikai ko e lelei taha ki he ngāue na'e tu'uaki. Ne fakahoko 'a e lāunga 'o e taki e *EMIS* ki he tu'unga 'o e fakamaau

mo e fili na'e fai 'oku ta'efakafiemālie 'aupito pea na'e fakahoko e ngaahi fakataha ki he lāunga na'e fai. Ne kau ki ai 'a Manu 'Akau'ola, Hēpeti Takeifanga mei he Potungāue Ako & Ako Ngāue mo Pisila Matafahi mo e kau 'ofisa mei he Fale Pa'anga. Ne fai e talanoa 'a e ongo potungāue ni pea na'e pehē ai 'e Pisila Matafahi taki e Va'a *Procurement Unit* 'a Fale Pa'anga na'e 'osi email hangatonu ange pē ki ai 'a *Claude* Tupou kimu'a ke tu'uaki e 'a e *EMIS* ke 'oua 'e *sole source* kia Piveni Piukala. Na'e 'omai 'e Pisila 'ene tali ko 'eni he na'a ne ongo'i 'oku fakavalevale 'enau fakamaau mo fakamaaka na'e fili'aki 'a e fakamaau'i 'a e ongo kautaha na'e tohi mai.

'I he taimi na'e fetongi ai 'a e Minisita Pa'anga kia *Hon. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa* meia *Tevita Lavemaau* na'e fakahoko ki ai 'a e me'a ni pea fakafoki 'e *Hon. Dr. ...*

<004>

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile: ... 'e Tu'i'onetoa 'a e talanoa mo e fekumi pē ko e fē 'a e tu'utu'uni 'a e *General Procurement Committee (GPC)*, ke tu'uaki 'a e fo'i ngāue ni, hili hono fakahū atu ki he *Procurement Unit* 'a e Fale Pa'anga 'a e tatau 'o e tohi mei he Potungāue Ako ne hā ai 'eku fakamo'oni mo e *CEO* 'a e ako, *Claude* Tupou ke *single sole source* 'a e ngāue 'oku fai 'e Piveni Piukala.

Lolotonga 'a e ngaahi fetalanoa'aki mo e fetohi 'aki ko eni ne fakahoko mei he Minisitā Pa'anga lolotonga *Hon. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa* na'e 'ikai te ne ma'u ha tu'utu'uni tohi 'a e *GPC* kimu'a ke tu'uaki 'a e ngāue ni, 'i he 'ene pehē 'oku kei tu'uma'u pē 'a e 'uluaki fokotu'u ange ke *sole source* hono fakangāue'i tu'o ua 'o Piveni Piukala. Ko e me'a ke fai ko hono kaniseli 'o e tu'uaki kotoa kuo 'osi fakahoko ki mu'a pea ke fakakakato ke *sole source* 'a e alepau ngāue ni, ne fakahoko mai leva kimui 'e he *CEO* 'a e Fale Pa'anga, Polouini Fā'otusia kuo pau ke kaniseli 'a e talamahu'ingā kā kuopau ke fakamo'oni 'a e *CEO Claude* Tupou he tohi kaniseli ke 'ave ki he kautaha na'e tohi mai mo Piveni Piukala. Ne fakahoko atu kia *Claude* Tupou ka na'e 'ikai ke ne loto ke fakamo'oni 'i he tohi kaniseli, 'i he taimi ko eni na'a ne poaki uike 'e taha kae folau ki Nu'usila 'i he'ene me'a fakafāmi, na'a ne fakahoko ki he *CEO* Le'ole'ó Manu 'Akau'ola 'a e 'ikai te ne fie fakamo'oni ke kaniseli 'o e me'a ni pea 'oku 'osi 'i ai 'ene fale'i fakalao ki ai.

Ne ui fakavave 'e Manu 'Akau'ola 'a e *CEO* Le'ole'ó 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue 'a e fakataha mo e Fakahinohino Lao Pule, Sione Sisifā ke fakamā'ala'ala 'a e me'a ni, na'e pehē 'e Sione he fakataha 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fakalao ia ai ke fihia ki ai 'a *Claude* Tupou. Ko 'ene tau'atāina pē mo ene fa'iteliha ke 'oua 'e fakamo'oni. 'Oku 'ikai ha kupu'i lao ia 'e ala maumau pē uesia 'i he kole ke *sole source method*. 'I he 'ene pehē, ne fakamo'oni leva 'a Manu 'Akau'ola 'i he tohi kaniseli 'o e tohi talamahu'inga 'o 'ave ki he *CEO* falepa'anga, Polouini Fā'otusia, tatau 'o e tohi ko ia 'oku 'i he tānaki 2.

Ko e talu mei ai mo e te'eki ai ke to e mahino mai pē ko e hā ha me'a 'oku hoko ki he ngāue ni, 'oku tu'u fakatatali 'a e me'a kotoa ki hono tānaki 'a e ngaahi fakamatala 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue, koe'uhi ko e 'ikai ke fakakakato 'a e fatongia ni 'o a'u mai ki he 'aho ni. Koe'uhi ko e 'ikai ke loto 'a *Claude* Tupou ke fakangāue'i 'a Piveni Piukala ke ne fai 'a e ngāue *EMIS*, 'oku 'ikai ai ke fie fakamo'oni he alepau fiema'u ko eni 'a e Lao 'o e *Procurement*. Ne fu'u faka'ohovale pea fakaloloma lahi 'a e hā mei he *media radio FM 87.5 media* fakasōsiale mo e

ngaahi nusipepa ‘a e Līpooti ‘a e *CEO* ‘o e Ako mo e Ako Ngāue, *Claude* Tupou ki he *PSC*, ‘o hā ai ‘o ne pehē na’e fakalao ‘a hono feinga’i ke tali ‘a e ngāue ‘a Piveni Piukala lolotonga ‘oku fiema’u ‘e he lao ke tu’uaki ‘a e ngāue ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema fakalao ‘oku hoko heni.

Ne to e hā ai foki ‘i he Tohi Tangi ne fakahū ki Fale Alea ‘o pehē ‘oku feinga ‘a e Minisitā Ako, Hon. Penisimani ‘Epenisa Fifita, ke fakahoko ha aleapau ngāue hono 2 ‘a Piveni Piukala ‘i ha founa ‘oku ta’efakalao.

Ko e ngaahi me’a leva eni ‘oku mahino mai mei he ola ‘o e me’a na’e hoko. ‘Uluaki, ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e *CEO* ‘a e Ako mo e Ako Ngāue, *Claude* Tupou ke ma’u ‘e Piveni Piukale ‘a e aleapau ngāue ‘e Va’a *EMIS*, ‘ikai ke loto ke fakamo’oni he aleapau ngāue ‘a Piveni Piukala ‘o fakatatau mo e felotoi he ‘ema ‘uluaki fakataha pea mo e tohi *IM* na’a ma ‘osi fakamo’oni hingoa ki ai ‘i he ‘aho 17 Mā’asi, 2017.

Tokoni Kalake Pule: Na’a ku ‘osi fakahoko kia *Claude* Tupou kimu’a ‘o laka eni ‘i he māhina ‘e tolu pē lahi hake ke ne fakahā tohi mai kiate au ‘a e ‘uhinga ‘o ‘ene ta’efiemālie, pea ‘ikai fakamo’oni ‘i he aleapau ngāue ‘a Piveni Piukala mo e Va’a *EMIS* ‘Oku ou fie fakahā heni na’e te’eki te u ma’u ha’ane tohi tali ‘e taha ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ‘i he me’a ni.

Tolu, ko *Claude* Tupou pē eni ‘oku hā mai ‘i he fetalanoa ‘aki ko eni ‘oku hū hū holo ‘i he ngāue ‘a e *Procurement* ‘a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue Ako mo e Ako Ngāue pea mo e procurement ‘a e falepa’anga ‘o fakatatau mo e fakamatala ‘a Pisila Matafahi ‘oku hā ‘i ‘olunga pea pehē ki he *proposal submission* ki he Fale Pa’anga ‘i he ‘aho 17 ‘o Mē, 2017 ke tu’uaki ‘a e aleapau ngāue ‘a Piveni ‘o ‘ikai ke *sole source*.

Fā, Na’e fale’i hala au mo ta’emo’oni ‘e *Claude* Tupou pea mo Pisila Matafahi ‘o fekau’aki pea mo e founa fakahoko ngāue ki he aleapau ngāue ‘a Piveni Piukala ‘o pehē na’e ‘ikai ke tali ‘e he *GPC* ke *sole source* hono fakangāue’i ‘o Piveni Piukala. Na’e toki fakahoko mai ‘e he Minisitā Pa’anga...

<005>

Taimi : 1150-1155

Tokoni Kalake: *Hon* Toketa Pohiva Tu’i’onetoa, na’e ‘ikai te ne ma’u ha Tu’utu’uni pehē pea mei he *GPC* kimu’a ke tu’uaki ‘a e alea ngāue ‘a Piveni Piukalá he Potungāue Akó & Ako Ngāue ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni.

5. Na’e mama kitu’a ‘a e ngaahi fakamatala lahi ‘o fekau’aki mo e ngāue ni, pea mei he tali ‘a *Claude* Tupou ki he *PSC* na’e fakamafola ‘i he Letio *FM* 87.5 mo e ngaahi *media* fakasosiale ‘i he ngaahi māhina kuo maliu atu, ka na’e te’eki ke u ‘ilo ki ai. Ne mahino ta’etoe veiveiua kiate au ‘a e ‘ikai ke fie ngāue fakataha mo e Pule’anga lolotonga, ‘o kau ai au ko e Minisitā Akó, mo e Ako Ngāue lolotonga.

6. Tupu mei he ‘ikai ke fie ngāue fakataha mo poupu ‘a e *CEO* ‘a e Ako & Ako Ngāue *Claude* Tupou kiate au ko e Minisitā Ako & Ako Ngāue, pea pehē ki he Pule’anga lolotonga, ko e talu ‘a

‘ene kamata ngāue ‘i hono lakanga *CEO* mo e te’eki tu’o taha ke lava ha ta’u, ‘o fakakakato ‘a e Palani Ngāue ‘a e Potungāue Ako & Akongāue, kau ai hono fa’u ha Lipooti Fakata’u talu mei he 2015 – 2017 pea ko hono ola tamakí, ko e fakafoki ma’u mai pē ‘a e pa’anga ‘e laui miliona mei he Patiseti Fakata’u ‘a e Potungāue Ako & Ako Ngāue ‘i he ta’u kotoa ‘o a’u mai ki he ta’u fakapa’anga kuohili 2017/2018 koe’uhi ko e ‘ikai ke pou pou kakato kiate au mo e Pule’anga lolotonga.

7. To e foki ‘a e Potungāue Ako & Ako Ngāue ‘o fai ‘a e me’a ko e fakamahamaha Patiseti *Budget* ‘i he taimi faka’osi’osi ‘o e ta’u fakapa’anga, ka neongo ia ‘oku kei fakafoki pē ki Fale Pa’anga ‘a e lau miliona, ‘i he ta’u kotoa mei he Patiseti (*Budget*) ‘a e Pule’anga, ka ‘oku faka’ofa ‘aupito ‘a e ngaahi polokalama ako mo e ngaahi palani ngāue na’e ‘osi fokotu’u pea tali hono patiseti, ki he fakahoko ‘aki ‘o kau ai ‘a e Va’a EMIS. ‘Oku ou tui tatau mo e ‘Eiki Minisitā Ako kimu’a ‘iate aú, ka ko e Palēmia Fili ‘o Tonga *Hon* Samuela ‘Akilisi Pohiva, ‘oku ‘ikai ke fie ngāue fakataha ‘a e tangatá ni pea mo e Pule’anga ko eni na’e fili mai ‘e he kakai ‘o e fonua.

‘I he fakamatala kuo u fakahoko atu ‘i ‘olungá, na’e, ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e tukuaki’i mo takihala’i ‘oku ‘omai ‘i he Tohi Tangi Fika 1 ‘o e 2018 ki he Fale Aleá, ‘o pehē na’a ku feinga ‘i ha founga ta’efakalao ke fakangāue’i tu’o 2 ‘a Paula Piveni Piukala, ke hoko atu ‘ene ngāue lelei, faka’ofa’ofa mo mahu’inga ki he Potungāue Ako & Ako Ngāue. Ko hoku lelei tahá eni ‘o fakatatau mo ‘eku fuakava ‘i he lakangá ni, pea mo ‘eku tukupā na’e fai ki he fonuá kotoa, te u fakahoko’aki hoku fatongiá ni ‘a e fakapotopoto tahá, ki he lelei taha fakalūkufua ‘a e Potungāue Ako mo e Akongāue pea pehē ki he fonuá ni.

Faka’apa’apa atu.

.....
‘Eiki Minisitā ‘o e Ako & Ako Ngāue – Penisimani Fifita

‘Eiki Sea : Hou’eiki, ko ‘ene kakato ia e lau ‘a e tali ko eni ‘e 2 na’e fokotu’u mai ‘i he Lipooti ko eni ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. ‘Eiki Palēmia me’a mai.

‘Eiki Palēmia : Ko e ‘uhinga pē ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku ou fie tānaki atu. Tapu atu Seá kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Na’a ku feinga ki he Minisitā ko eni ke ‘omai ha *report* ‘a e Potungāue Akó fekau’aki mo Piveni Piukala, ‘o a’u mai ki he pongipongi ni ko ‘eku feinga tu’o 3 ‘aki eni. Kuo ‘osi ‘omai ‘a e *report* ‘a Ha’amoá ia, ka ko ‘eku feinga atu ko ia ke ‘omai ha *report* fekau’aki pea mo e ngāue ‘a e tokotaha ko eni ‘enau ‘uluaki *contract* te’eki ai pē. Ko’ene tali kiate aú, tuku ke foki ‘o ngāue ki ai.

Sea, ‘oku ‘asi ‘i he Lipooti ‘a e ‘Atitá, ‘a e fakamatala ‘o pehē, kuo lava ‘a e ngāue ‘a Piveni ‘i he Potungāue Akó, ka ‘oku te’eki ai ke ‘omai ha fakamatala fekau’aki mo e ola ‘ene ngāue. ‘Oku ou fokotu’u atu he ‘aho ni, kuo lava ‘a e ngāue, ka ko e feinga atu ko ia ke ‘omai ha *report*, ko e palopalemá ia. Ko ia Sea ‘ou ou hanga ‘o ‘oatu ke fakakakato, ‘a e fakamatala fekau’aki mo e Potungāue ko eni. Na’e toki ‘osi ‘ema fakamatala ‘aneuhu na’a ma fakataha, pea na’a ku fakakaukau ‘e ha’u ā, pea ko ‘ene tali kiate aú, tuku ke ‘alu ‘o ngāue ki ai. Ko ia Sea, ko e anga ia ‘o e fakahoko fatongiá, kuo lava ‘a Ha’amoá ia, lava ‘a e tokotaha ni ‘o fakakakato hono fatongia ki he fonua ko Ha’amoá ...

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: pea 'oku polepole fonua ko eni he tokotaha ko eni pea na'e 'ikai ke nau mā ke nau lea 'aki, mālō masi'i ho ha'u mei Tonga ke ke ha'u tokoni mai kiate kimautolu. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia he Pule'anga Tonga 'a e tokotaha ni. Pea ko u tui 'oku, ko e līpooti ko ē 'oku fekau'aki mo Pīveni 'oku ne hanga 'o fakama'ala'ala e ngaahi tāla'a fekau'aki mo e tokotaha ni. Ka ko 'ene līpooti mei he Potungāue Ako 'a e Pule'anga 'oku te'eki ai pē ke 'omai 'o a'u ki he 'aho ni, mālō.

Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Niua 17

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 5 'etau 'Asenita ko e Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Niua 17. Ko u fakatokanga'i atu 'oku kei mama'o 'a e Fakafofonga koe'uhī ko e fatongia 'i he Ongō Niua. 'Eua 11 ...

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea, ko u lave'i pē 'e au 'oku 'osi lau kotoa 'e he Fale ni ia e līpooti. Pea ko e me'a mahu'inga pē he līpooti ko ē mei Niua ko honau uafu ko e fu'u maka ne me'a he *tsunami*. Ko e kole mai pē ki he Pule'anga ke fai ha ngāue ka ko u fokotu'u atu, tau tali mu'a 'a e Līpooti 'a Niua.

Mo'ale Finau: Sea ko u poupou ki he fokotu'u ko eni 'Eiki Sea ko u sio au he līpooti 'oku tatau kātoa pē mo 'emau ngaahi fiema'u ka 'oku mahalo 'oku hanga 'e he me'a ko eni 'Eiki Sea 'o fakamahino ko e pa'anga 'a e Pule'anga ko ia 'e fai 'aki 'a e langa. Pea ko e koloa pē eni kuo fakahū mai e līpooti ia ki heni ke fakalao. Ko e fu'u fiema'u ko ē ai ko e uafu ko e hala mo e, ko e vaka, tatau pē ia mo e fiema'u 'a Ha'apai ko Vava'u, 'Eua. Ko ia 'oku fokotu'u atu 'Eiki Sea 'uhinga ko e 'api'api e taimi ke tau hanga tautolu 'o fakapaasi e līpooti ko eni pea fakahū ki he Pule'anga ke fakatahataha'i 'emau ngaahi līpooti pea fakapa'anga leva he ta'u fakapa'anga hoko pē ko e ta'u fakapa'anga hoko mai Sea. Ko e fokotu'u atu pē Sea, mālō.

'Eiki Sea: Ko ia, Hou'eiki te u kole atu ki he Kalake ke ne lau e līpooti.

Tokoni Kalake:

'Ulu'i Tohi

'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga

'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he Feitu'u na kae fakahū atu 'a e Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e Vahefonua Niuafo'ou ki he ta'u 2018 ke fai ha feme'a'aki ki ai ho Fale 'o hangē ko ia na'e tu'utu'uni he Feitu'u na fakatatau ki he Kupu 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea.

Hon. Vātau Hui,

('Eiki Fakafofonga Kakai ma'a e Ongō Niua 17)

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Līpooti 'A'ahi Fale Alea 2018 mei he Ongo Niua, kātaki hiki ho nima.

Tokoni Kalake: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life Taka*, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Leipa mo e 'Ekonōmika, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai, Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Vava'u pea mo e Fakafofonga Nōpele Fika 3 'o Tongatapu. Loto kotoa ki ai 'a e, loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tui pē 'oku fiefia 'a e Fakafofonga mei he Ongo Niua 'i ho'omou loto lelei ke tali 'ene līpooti. 'I he'ene pehē koe'uhī ko e fakatokanga'i atu 'etau taimi. Hou'eiki 'oku ou fie fakamanatu atu neongo pē kuo lava 'o fakakakato 'etau 'asenita ko ia 'oku 'amanaki ke fakakakato mai 'a e Līpooti 'A'ahi Fale Alea 'a Ha'apai 13 pehē foki ki Tongatapu 2. 'E toki tufa atu pē Hou'eiki ke fakakau mai ki he'etau 'asenita he efiāfi ni.

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na ...

'Eiki Sea: Nōpele 'o Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Kae kole pē ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. 'Eiki Sea, ki'i fakamanatu atu pē līpooti 'a e Fakafofonga Fika 14 'oku 'i he Kōmiti Kakato 'Eiki Sea ke toki, ke fakamanatu atu pē ke ke mea'i. Ka ko e faka'osi 'Eiki Sea ko e, hā e me'a 'oku hoko ki he ki'i fokotu'u 'a e motu'a ni nau 'oatu ki he, pē 'oku 'i ai ha ngāue ki ai pē 'oku ...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'o fakamanatu mai ho fokotu'u Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e fokotu'u ko eni 'o fekau'aki pea mo e pa'anga mo e to'o pēseti 'e 10 'a e pa'anga he Pule'anga 'a e *saving account* ko ē kakai 'o e fonua katokātoa 'Eiki Sea nau 'oatu e fokotu'u ko eni pea 'oku lolotonga 'i he kōmiti. Hā e me'a 'oku hoko ki ai 'Eiki Sea?

'Eiki Sea: Ko ia, ko ē 'oku fakahoko mai he Kalake ko e fokotu'u ko ia 'oku lolotonga 'i he *Screening Committee* ko 'ene fakakakato pē 'enau ngāue 'e fakafoki ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea mālō, fakamālō atu Kalake faifai pea fuoloa ange eni ia he 'ū Tohi Tangi, tali e 'ū Tohi Tangi, ki'i me'a si'isi'i pē 'e to e lomi'i 'eku komipiuta ke ne 'omai e tali totonu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Kai kehe 'Eiki Sea ko e 'oatu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ka koe'uhi ko e taimi.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a hake toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1400 – 1405

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko ena kuo tufa atu ‘etau ‘asenita ki he efiāfi ni. ‘Uluakí pē ko e Lipooti Fika 1/2018 mei he Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonuá. Kole atu ki he Kalake ke lau mai e lipooti ko ení.

Lipooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonuá

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa kakato e Falé, kae ‘atā ke fakahoko hono lau ‘o e Lipooti Fika 1/2018, Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonua.

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Aho 31 ‘Okatopa, 2018.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 1/2018 ‘a e Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonua

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e kongā ‘o e ngāue ‘a e Kōmiti Filí kuo lava ‘o fakahoko ‘i he’ene a’u mai ki he ‘aho ní.

Neongo ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ngāue kuo mau fakahokó, ka ‘oku mau loto pē ke fakahū mai ha kongā ‘o e ngaahi ngāue kuo ‘osi fakahokó pea mo e fokotu’u ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo ho Falé kimu’a pea toki tāpuni ‘a e Fale Alea ‘i he uike ní.

Faka’apa’apa atu,

Fakamo’oni,
Hon. ‘Akosita Lavulavu
Sea, Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonua.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Sea e Kōmiti Fili ko ení, Vava’u 16 ke me’a mai.

Fakama’ala’ala he Lipooti fika 1/2018 Kōmiti Fili Fefolau’aki Fakalotofonua

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Kapinetí. Pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpelé. Fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea mālō mu’a ho’o laumālie lelei ki he ho’atā ni. Pea ko u faka’amu pē Sea ke u lipooti atu ‘i he Lipooti Fika 1/18 ‘a e Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki

Fakalotofonuá. ‘A ia na’e laumālie lelei ai ‘a e Kōmití ke tuku mai ha konga e lipootí talu mei he kamata ‘a e Kōmití pea mei Sepitema ‘o a’u mai ki ‘Okatopa. Kuo ‘osi eni e fakataha ‘e 10 kuo lava ke mau fakahokó. Pea ko e ngaahi fakataha lelei ‘aupito eni mo e ngaahi faka’eke’eke ‘e tokoni lahi ‘aupito ki he ngaahi fokotu’u ‘e malava ke fakahū mai he Kōmití hili ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ki he ngaahi me’a ko ia na’e ‘o hake ‘i he Fale Aleá.

‘Oku mahino ‘aupito ki he Kōmiti ‘a e mafatukituki mo hono mahu’inga ke fakahoko ‘a e ngāue ko eni ‘i he vave tahá koe’uhí ko e ngaahi fiema’u vivili kuo tangi mai ai e kakai ki he Fale Aleá. Hangē pē ‘oku mou mea’í na’e fai pē ‘a e fakahoha’a ‘a e finemotu’a ni ki he faingata’a hono ma’u mai ‘a e ngaahi *information* pea mei he Kautaha *FISA* pē ko e *Friendly Island Shipping Agency*. Pea ‘oku kau ia ki he faka...

<001>

Taimi: 1405-1410

‘Akosita Lavulavu: ... tuai ‘aupito ki he ngāue ‘a e kōmiti.

Na’e fai leva ‘a e kole ki he ‘Eiki Palēmia hili pē ‘a e fakataha e kōmiti ‘aneefiafi ke ne laumālie lelei mu’a kae faka’atā ange mu’a ‘a e poate pē ko e kautaha pisinisi ko eni ‘a e Pule’anga ko e *FISA* ke mau lava ‘o fēngāue’aki mu’a ke tuku mai mu’a ‘a e ngaahi *information* mo tali ‘a e ngaahi fehu’i kuo tuku atu kia nautolu ‘i he meimei māhina ‘e taha kuohili. Pea na’e laumālie lelei ki heni ‘a e ‘Eiki Palēmia pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō loto hounga mo’oni ki he ‘Eiki Palēmia. ‘I he taimi tatau ‘oku kei palopalema pē ‘a e fēfolau’aki vaka tahi pea hangē pē ko ia na’e mou me’a ki ai ‘i he uike ne pē na’e ‘ohake ‘i Fale ni ‘e he Fakafofonga Kakai Ha’apai 13 ‘a e palopalema ko eni fekau’aki pea mo e hongē lolo ko eni ‘i Ha’apai pea mo e pehē ki he Fakafofonga Kakai Vava’u 15 ‘a e mamafa ko ia ‘a e totongi ki hono uta ‘o e ngaahi koloa ‘a e kakai kae tautautēfīto ki he kiki ‘aisi pē *frozen meat* mo hono uta he ngaahi koniteina *dry* koe’uhí pē ko e mo’ui lelei e kakai.

‘I he tafā’aki leva ‘e taha ko e fēfolau’aki vakapuna pē ko e *Real Tonga Airlines* ‘oku ‘i ai ‘a e fēngāuevāofi ‘aupito pea mo e pule pea mo e kau ngāue ‘a e kautaha *Real Tonga*. Na’e kole atu pē ‘a e kōmiti ke ‘omai e ngaahi *information* pea kuo nau ‘omai ia pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō heni ki he pule pea mo e kautaha *Real Tonga* he fēngāue’aki lelei ‘oku fakahoko.

Pea ko u faka’amu pē ke u to’o ai leva ‘a e faingamālie ko eni ke u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Potungāue Pa’anga pehē ki he ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pē ko e *Infrastructure* pea mo ‘ene *CEO* ‘a ia ‘oku fakamalumu ai ‘a e Mālini pea mo e *Aviation* pehē ki he ‘Eiki Minisitā Leipa mo ‘ene *CEO* pehē ki he Potungāue Ngōue, *Food Division* ki he ngaahi fēngāue’aki vāofi ‘aupito mo lelei ‘aupito ‘o lava ke nau me’a mai pehē ki hono tali mai ‘a e ngaahi fehu’i ko u ‘oatu kiate kinautolu. ‘Oku hounga ‘aupito ia ki he kōmiti.

‘I he’ene pehē ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘e ‘i ai e ola lelei ‘aupito ‘a e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he kōmiti ke fakakakato ai ‘a e ngāue ni pea ‘e fiefia ai e si’i kainga mei Tokelau Mama’o, Ongo Niua pehē ki Vava’u lahi, Ha’apai pea mo ‘Eua. ‘Oku ou fie fakamālō atu heni foki Sea ki he Feitu’u na pehē

ki he Kalake Pule pea mo e kau 'ofisa lao mo e kau sekelitali 'i he ngaahi tokoni kotoa pē 'oku lava ke mou fakahoko mai ki he kōmiti ni.

Fokotu'u fakatatafe atu Tu'utu'uni Va'a Malini he fe'ave'aki uta fakalotofonua

Ko ia ai Sea ko e tu'unga eni 'oku a'u ki ai 'a e ngāue Kōmiti Fili ni pea koe'uhí ko e *urgency* pē ko e fiema'u vivili mo fakavavevave mo'oni ki he kāinga mei Tokelau 'oku 'i ai 'a e fokotu'u 'oku hā atu pē 'i he līpooti ni 'a ia ko e fokotu'u atu Sea fakamolemole pē ki he 'Eiki Pule ki he Pule'anga pea mo e kole, fokotu'u Sea ke tali 'a e fokotu'u 'i he līpooti ni ke fakatatafe pē *waive* fakataimi ange mu'a 'i he māhina 'e ono 'a e Tu'utu'uni Ngāue 'a e Va'a 'o e Mālini pea mo e Taulanga *Marine and Ports* ki hono ta'ofi 'a e ngaahi vaka uta koloa pea mei tu'apule'anga ke ne uta mo uta mai ha ngaahi koloa 'oku fiema'u ke fakafolau fakalotofonua ki he ngaahi motu ki Tokelau.

Ko e kole ko eni ke faka'atā ange mu'a 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pē ko e *Infrastructure* ke lava 'o fakahoko eni pea ke kamata pea mei he 'aho 'uluaki 'o Nōvema 2018 'o ngata 'i he 'aho 'uluaki 'o Mē 2019.

Pea ko e anga ia 'a e fokotu'u atu pea mei he kōmiti pea ko u fokotu'u atu. Mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e Kōmiti Fili ena kuo līpooti atu 'enau fokotu'u. 'Oku 'i ai ha tali mei he Pule'anga.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea tapu ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito. Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Palēmia mo e, tapu pea mo e kau Hou'eiki kae 'uma'ā e kau Fakafofonga. 'E Sea ko u ki'i fokoutua hake pē 'o tokoni atu ki he, ke tau ki'i sio fakalukufua ki he fokotu'u ko eni. Nau kau atu 'i he fakataha mo e Palēmia pea mo e *FISA* 'o solova 'a e palopalema ko eni 'aki 'a e fakakaukau ko e *FISA* 'oku 'i ai 'ene vaka ko e 'Otumotuanga'ofa kae lava ke uta pāsese pea uta koloa kae pehē ki he vaka ko e Niuvākai 'oku ne lava uta koloa 'ata'atā pē pea uta pāsese ...

<002>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... foki 'a e Tongiaki. Ko e founga ko ē na'a mau solova ai 'a e palopalema ko eni. Ko e 'ū vaka ke 'oua 'e lele tu'o taha pē he uike. Ko e 'ū vaka kotokotoa 'oku nau lele fo'i 'aho pē 'e taha mo e konga pē 'aho 'e ua. Pea tu'u 'i he 'aho 'e nima. 'Oku lava lelei pē 'Otumotuanga'ofa ia 'o lava 'o lele a'u 'o tu'o tolu 'i he uike 'o kapau 'e lele hokohoko 'o kapau 'oku fiema'u.

Ko e Fika 2. Na'a mau fokotu'utu'u 'o pehē. Kapau 'e ha'u e uta 'o lahi pea fakamu'omu'a mu'a 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku fu'u fiema'u vivili 'e he kakai. He 'ikai ke tatau ai pē koloa kotoa

pē. Ka 'i ai ha me'a 'e feinga'i pea fakavavevave'i mu'a e me'a ko eni 'oku mu'omu'a hangē ko e lolo, ko e ngaahi fiema'u ki he Falemahakí.

Tali Pule'anga ki he fokotu'u ke faka'atā vaka koniteina ke 'ave ai uta ki motu

Ko hono tolú 'e Sea ko e fakakaukau ko ē ke hanga 'e he *FISA* 'o ne hanga mu'a 'o puke mai ai 'a e ngaahi kautaha kehe, hangē ko e 'Onemato 'oku kau ia he vaka lelei ke tokoni ki he fefolau'aki. 'A ia ke hoko 'a e sino ko e *FISA* ke ne hanga 'o *coordinate* 'a e anga 'o e fefolau'aki kae 'oua 'e sio pē kiate ia ka ne sio mu'a ki he ngaahi vaka kehe 'oku lele ke nau lava 'o fetokoni'aki.

'I he'ene pehē Sea, ko u ki'i faka'osi atu pē mu'a 'eni. Ko e me'a na'e, taha he me'a na'a ku hoha'a au ki ai. 'Oku ou mahino'i lele pē 'e au 'a e fokotu'u ko eni ke tukuange 'a e 'ū vaka *container*. Kae Sea 'oku ou fie vahevahe atu pē eni. Ko e fakaava pē 'a e vaka *container*, ko e mate ia 'a e 'Otumotuanga'ofa, pea mo e 'ū vaka ko ena 'alu ki Vava'u. Ko e palopalema 'eni. Mou 'osi 'ilo pē ko 'etau sisitemi ko ia ke tau 'ave 'ū vaka, ko hono lēvolo ma'olunga taha ko e 'ū vaka 'oku fefolau'aki 'i vaha'a Pule'anga. Tau pehē mei Nu'usila ki ha to e feitu'u pē 'i māmani. Levolo ua 'o e 'ū vaka ko e 'ū vaka ko ē 'oku 'alu 'i he Pasifiki, 'a ia ko e 'ū vaka ia 'oku ha'u mei he *region* Pasifiki pē. Pea ko e levolo tolú. Ko 'etau 'ū vaka ko eni 'oku kau ai 'a e 'Onemato, kau ai 'a e 'ū vaka ko eni ko ē 'oku felele'aki ko eni ko ē fakavaha'a motu.

Pea neongo pē 'oku 'ikai ke tau fakatokanga'i, ka mo e fanga ki'i vaka iiki ko ia 'oku nau 'ave 'a e uta mo e kakai mei Nomuka ki Mango. Mei tu'a uafu 'o Nomuka ki he mu'a Uafu 'o Nomuka. Ka mate ha kongā 'o e 'ū *lane* vaka ko ia. Tau pehē pē hao kotokotoa 'ikai ha vaka ia 'e lava 'o fakahifo e 'Otu Motu Anga'ofa, pē ko e 'Onemato mei he tau ko ē 'i Nomuka. Ke 'ave 'a e uta mei ai ki Mango, pē ko Fonoi pē ko Nomuka. Ko 'ene motu ia 'a e fetu'utaki. 'I he 'ene pehē Sea, 'oku ou fokotu'u atu kole atu pē ki he Kōmiti. Kuo mau 'osi alea mo e *FISA* ki ha founga fakapotopoto ko eni ke lele ma'u pē 'ū vaka. 'Oua 'e sio ki he tupu, kae sio mu'a ki he fakamu'omu'a 'a e fiema'u vivili 'a e kakai. Ko hono ua. Fetokoni'aki mu'a mo e 'ū vaka kehe, 'oku ou ngāue'aki e fo'i lea 'a e 'Onemató mo e 'ū vaka kehé, koe'uhi kae fiema'u ke tokoni *subsidy* ki he Pule'anga, pea tokoni kae 'oua 'e hangē 'oku tau 'ai tokotaha pē hē kae li'aki 'a e 'ū vaka ko ē. Pea ko e kole fakamuimui atu ke tau fetokoni'aki mu'a ke *priority* 'a e ngaahi me'a vivili 'a e kakai koe'uhi ke lava ke 'oua na'a 'i ai ha palōpalema pehē.

Ko e solova'anga ia kuo mau 'osi aleapau ki ai pea ko e makatu'unga ia e 'uhinga na'e tu'utu'uni ai ki he *FISA*. Ko 'ene lele ko ena 'a e vaka he uike ni, 'i he pō 'aneafi, ko 'ene tau mai pē ko ē ki Tonga ní pea to e fakahifo fakaheka, hangatonu 'o 'alu ki he 'Otu Motu Lulungá, 'Otu Mu'omu'a 'o 'alu atu ai 'o a'u ki Pangai ke fakaa'u 'enau lolo mo e ngaahi me'a kotoa 'oku fai ki ai e lāunga. Pea foki mai, pea lava mu'a si'i fetokoni'aki mo e ngaahi kautaha vaka kehe 'oku lele ke lava ke nau fetokoni'aki kae'oua te tau 'ai tokotaha pē Pule'anga kae tokanga'i e ngaahi kautaha kehe.

Ko e ki'i fokotu'u atu ia Sea, ki he Sea 'o e Kōmiti ke mou kātaki fakamolemole ko eni kuo solova 'a e palōpalema, kae 'oua mu'a ke 'ai 'a e fakakaukau ko ia ke tau hanga 'o tukuange 'a e ngaahi vaka koniteina ko eni he te u tala atu, 'e ta'e'aonga. 'E sai 'a Vava'u kae fēfē leva 'a Ha'apai. He 'ikai lava 'a e vaka koniteina 'o hū ki Ha'apai kae ta'e'aonga e kautaha ko ē.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu ē, Ko 'eku fakatonutonu ki he 'Eiki Minisitā. Fēfē mu'a ke tau 'uluaki pālōti ke tali mu'a 'a e tohi na'e 'omai he me'a, kae 'uhinga kae toki fai ha feme'a'aki ki he kakano ko ē 'o e tohi na'e 'omai he 'e Sea pē ko e Fakafofonga Vava'u Fika 16.

<004>

Taimi: 1415-1420

Lord Tu'ilakepa: ... ka tau hokohoko lelei atu 'Eiki Sea, he ko hono 'uhinga pē Sea 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku mau tali 'emautolu ki he me'a ko eni 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku 'ikai ko e toki tu'o taha ni hake pē hono 'ohake 'a e me'a ko eni. 'Oku ou fokotu'u atu Sea ke tau tali mu'a 'a e tohi 'a e Sea pea tau toki hoko atu.

'Eiki Palēmia: 'Io kapau ko e fokotu'u ia Sea ketau 'uluaki tali kae toki hoko atu, ka 'oku te'eki ke 'osi atu'a e lipooti ko eni 'a e Pule'anga. Ko e kongā ena 'oku 'oatu 'e he fakafofonga, toe ke u 'oatu 'e au mo e kongā. Ka kapau ko ho'o lotó ia ke tau pālōti pea tau 'ai 'a e me'a ko ia ka tau toki hoko atu, pea kapau 'ikai ...

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou fie fakamahino'i atu pē ko e tohi ko ē mei he ko e Lipooti ko eni kapau te tau pālōti ke tali ko 'etau tali ia 'a e fokotu'u 'i he Lipooti. Kapau 'oku mou fie feme'a'aki ki ai pea mou fokotu'u mai ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

Fokotu'u tukuhifo Lipooti fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefolau'aki

Lord Tu'ilakepa: Sai tukuhifo ā ki he Kōmiti Kakato Sea, ka ko 'etau ngāue maheni ko 'ene 'omai pē tohi 'a e Sea 'o e Kōmiti na'e toki 'omai ni 'a e tohi 'a e *Privilege Committee*, ka tau hiki nima 'o tali kae hoko atu leva 'a e feme'a'aki ki he kakano 'o e ngāue ko ē na'a nau fai. Ko 'etau tali pē 'etautolu fakamālō, mālō si'enu ngāue, mālō 'oku 'i ai mo 'enu ngaahi fokotu'u 'oku 'i ai 'a e kakano 'o e fokotu'u, tuku mai ke tau toki, taha 'a e me'a na'e 'omai 'e he Sea ko eni 'o e Kōmiti Lao na'a tau hikinima pē 'o tali 'a 'enu ngāue kā ko e kakano 'o e ngāue na'e tukuhifo ki lalo ko 'etau founga ngāue ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku ke mea'i pē ko e Kōmiti Lao 'oku nau fakahū mai 'a e 'ū Lao Fakaangaanga, pea na'e fiema'u ke alea'i ia 'i he Kōmiti Kakato, pea na'e to e fai pē hono lau tu'o 2 mo hono lau tu'o 3 ke paasi 'a e lao ko ia, ko e Lipooti ko ē na'e 'omai mei he Kōmiti Tu'uma'u ko ē ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea na'e fokotu'u ai ke lau 'a e tali 'e ua, ko e fakalahi mei he 'Eiki Palēmia pea mo e tali ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Ako, na'e lau 'a e 'ū tohi ko ia, pea 'oku te'eki ai ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, te tau toki hoko atu ki ai.

Ko e Lipooti ko eni 'oku hā ai 'enu tohi pea mo 'enu fokotu'u 'i loto 'i he Lipooti, ko 'etau tali pē Lipooti ko 'etau tali ia 'a e fokotu'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fēfē ka u fakamolemole pē ki he Feitu'u na 'ikai ke u fie fakafekiki au ki he Feitu'u na 'oku ke mea'i pē ko e tohi mai ko ē 'a e Kōmiti Lao ke tau tali 'a e 23 (a) pea mo e 'ū lao mo e 22 'Eiki Sea. Ko au na'a ku fokotu'u atu ke tukuhifo ki lalo ke fai ha feme'a'aki ki

ai, kā na'a tau 'osi pālōti'i 'o tali 'a e Lipooti ko eni na'e 'omai 'e he Kōmiti Lao.. Sea kapau ko ho'o tu'utu'uni ia 'oku ou fokotu'u atu tuku hifo ā ki he Kōmiti Kakato ke tau feme'a'aki ki ai.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko ena 'oku ko e 'ai ke u fokotu'u atu ke fai ho'o tu'utu'uni, ka tau hoko atu, mahalo ko e mālōlō pē ko eni kuo 'osi.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia, hā 'a e me'a 'oku ke nofo ai 'o pehē mai kia au 'i he taimi 'oku ou tu'u hake ai 'o fai ha'aku ngāue 'i he Fale ni. Ko e Sea 'oku...

'Eiki Palēmia: Kātaki...

Lord Tu'ilakepa: ...faitu'utu'uni 'oku 'ikai ke ke faitu'utu'uni, faitu'utu'uni pē Feitu'u na ia ki ho'o kau Minisitā fakamolemole tapu ange mo e Feitu'u na. Tukuange 'a e Sea ke tau'atāina 'ene tu'utu'uni.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku tau fai 'ene tu'utu'uni ka ka ko ho'o to e tu'u hake ko e....

'Eiki Palēmia: ...'o feinga atu ke ta'ofi, na'e 'osi 'omai 'a e tu'utu'uni.

'Eiki Sea: Tau foki mai ki he Līpooti ko eni 'a e Kōmiti.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke u ta'ofi 'oku ou koleange ki he Sea ko e founa ngāue 'i he Fale ni.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku ke kei fokotu'u mai pē ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato?

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato Sea.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni? (ne pou pou'i) Mālō. Hou'eiki ko e Lipooti ko eni fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefolau'aki mo e Fakalotofonua 'oku tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'āsenita ko e Līpooti 'A'ahi 2018, 'uluakí ko e Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Tongatapu 2, ko e Tokoni Palēmia. Kole atu ki he Kalake ke lau mai 'a e Līpooti.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 2

Kalake Tēpile: (Lau)

Lord Fakafanua,

‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa,
Tonga.

‘Aho 1 Novema, 2018

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti ‘A’ahi Faka Fale Alea ki he Vāhenga Fili Tongatapu 2/2018.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Līpooti ‘o e ‘a’ahi Faka Fale Alea na’e fakahoko ke fai ki ai ha feme’a’aki ‘a e Fale Alea.

‘Oku hounga mo’oni ‘a e faingamālie kuo tuku mai ke fakahoko ‘a e ‘a’ahi ko eni.

Faka’apa’apa atu,

Hon Semisi Kioa Lafu Sika,
Fakafofonga ‘o e Kakai,
Vāhenga Fili Tongatapu 2.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2

‘Eiki Tokoni Palēmia: Poupou atu pē au ki he fokotu’u ko ená ‘Eiki Sea, kae fakaikiiki atu pē koe’uhí ke ‘asi pē he lēkooti na’e fai hono lipooti. Ko e ngaahi lipooti ko eni ko e ngaahi lipooti pē he me’a ‘e tatau ‘i he ta’u eni ‘e fitu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e motu’a ni, ko e vai ai pē mo e hala mo e ako mo e maama hala, kaikehe ko eni ‘oku kakato pē ‘a e lipooti heni, ka toki ‘i ai hano fakaikiiki pea *refer* pē ki he lipooti ta’u ‘e 6 ko ē kuo mahili ‘oku fakaikiiki ia ai ...

<005>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘A ia ko e ‘alu eni ‘a e taimí mo e to e manifi ange hono lipootí, hei’ilo na’a fakatokanga’i ange ai, ‘a e kole ‘a e mātu’á, he ko hono ‘omai ko ia ‘o fu’u matolú pea ‘ikai ke fu’u fie lau ia mahalo ‘e he kau ngāué. Ka ko eni ‘oku ‘asi pē mo e ngaahi kalafi ‘i mui heni. ‘Oku ou loto pē ke ‘oatu ha kongá ‘o e lipootí, ‘oku ou loto ke fakamamafa’i ‘i he lipooti ko eni ‘o e ta’ú ni.

Ko e tafa'aki ko eni ko ē 'o e akó, ko e ako 'etau fānaú, ko e langafonua ia 'oku tu'uloa taha 'i he ngaahi fiema'u faka-tekinikale ko eni 'oku tau fakalau he tanu 'o e hala, ko e ngaahi me'a ko iá 'oku mahu'inga 'aupito. Ka 'oku hangē 'oku ki'i makehe ange 'a e laumālie na'e ma'u 'i he ngaahi 'a'ahi ko ia 'o e ta'ú ni, 'o felāve'i pea mo e ako. 'A ia na'e fai ai 'a e tuku taimi 'a e motu'á ni ke 'A'ahi atu ki he ngaahi GPS 'e 3 'o e Vāhenga ni. Ko e GPS Havelu, GPS Fanga mo e GPS Nuku'alofa. To e fai 'a e talatalanoa mo e kau PTA mo 'enau Pule Ako 'o fekau'aki pea mo e ngaahi fiema'u ko eni 'a e ngaahi 'apiako ko ení. Te u huke pē ki loto ki he peesi 7, 'oku 'i ai 'a e fakaikiiki ai 'o e ngaahi fiema'u ko eni.

Ngaahi fiema'u GPS Nuku'alofa

Ki he GPS Nuku'alofá, 'oku fiema'u ke ... 'a ia ko 'enau kole ha ngaahi .. ke fakafo'ou 'a e ngaahi faleakó. Na'e kau 'a e ngaahi fale ako ko ení he uesia he GITA pea 'oku kei tali pē. Kau eni he ngaahi 'apiako ko eni ko ē 'oku tatali pē. 'Oku tau tatali kotoa pē ki he World Bank, 'a ia 'oku nau malu pē he ngaahi tapoleni ko ia 'oku fakapalepale hifo pē 'i 'olungá. Ka 'oku 'i ai 'a e kole ai ke to e fakalahi, 'oku nau tokolahi. 'Oku 'i ai mo e fiema'u ai 'oku pehē ki he ngaahi ... 'oku 'i ai 'a e ngaahi fānau ako 'a e ngaahi feitu'u kehekehe ia 'i Tongá ni, 'oku ako mai 'enau fānau. Ko e peseti lahi ia 'o e enrolment ko eni 'o e fo'i GPS ko ení, ko e ha'u ia mei he ngaahi feitu'u kehekehe. 'A ia ko Havelu, ko e konga lahi ia ai mei fē fua? Tatau pē mo Fanga kae lahilahi ki Nuku'alofa. Mahino pē ki he motu'á ni, mahalo ko e fānau eni 'a e ni'ihi ko ia 'a e tu'unga mātu'a 'oku nau ngāue mai ki loto Nuku'alofa, koe'uhi ke fakafaingamālie'i 'a hono 'omai pē 'o e fānaú 'o ako ofi mai pē heni, pea ō mai ki he ngāué, pea foki mai pē 'o pick up mai 'a e fānau 'o foki mai ki honau ngaahi 'api.

Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u na'e 'omai he ngaahi fakatahá. Kapau 'e feinga 'a e Potungāue Akó ke fakapapau'i 'oku takitaha nofo 'a e ki'i tamasi'i hono feitu'u 'i hono boundary totonu 'o honau ngaahi GPS 'i Tongá ni, 'e lava leva ke tonu 'a e fakafuofua mo e tofutofu pea mo e palani ngāue ko ē 'a e Pule'angá, ko e .. 'i he ngaahi tokolahi totonu ko ē 'oku totonu ke 'i ai 'a e ngaahi GPS koe'uhi ko e langafonua mo e ngaahi ma'u'anga tokoní, ke tonu hono fakafuofua'i, 'o fakatatau mo e tokolahi 'o e ngaahi vāhenga, pea lava leva ke tonu hono fakafuofua'i ko fē ha GPS ke split, ko e fē ha ngaahi feitu'u ke to e fokotu'u ai ha ngaahi 'apiako lelei. 'A ia 'oku 'ikai ke malava ke ma'u 'a e ngaahi fika totonu ko ení, he ngaahi feō'aki holo ko ia 'a e fānaú, ki he ngaahi GPS ia 'oku 'ikai ke 'i he ngaahi feitu'u totonu 'oku nau nofo ai.

'Oku 'i ai mo e ki'i savea pē na'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a kehekehe pē na'e ma'u he savea ko ení, ka ko e taha pē eni ia 'o e ngaahi me'a 'oku ou loto ke u vahevahe pea mo e savea. 'Oku fe'unga mo e ngaahi 'api 'e 569 na'e tukituki ai 'a e matapā ko eni 'a e kau talatalanoa he saveá. 'I Kolofou na'e fe'unga mo e 'api 'e 162, 'i Fanga fe'unga mo e 'api 'e 57, Havelu, fe'unga mo e 'api 'e 315 pea 35 'i Tofoa. Ko e taha eni 'a e ngaahi information mahu'inga 'aupito na'e ma'u mai 'e he motu'á ni, fekau'aki pea mo e savea ko eni. Ko e fānau ko eni ta'u 5 ki he ta'u 18, 'oku 'ikai ke nau akó, 'oku peseti 'e 26. Ko e fānau ko ia 'oku akó peseti 'e 74. Ko e indication mahu'inga eni ke 'oatu ki he Potungāue Akó, ke fai ha sio ki he fu'u tokolahi ko eni, 'a e ni'ihi 'oku 'i he vaha'a 'o e ta'u 5 ki he ta'u 18 'oku 'ikai ke nau 'i lokiako 'i he houa ako. Pea 'oku 'i ai foki ko e konga heni 'o e ngaahi ma'u'anga mo'ui. Na'e 'eke ki he ni'ihi ko eni he ngaahi 'apí, 'a ia na'e a'u ki ai 'a e saveá, ko e konga lahi ko e peseti 'e 75 'i Tongatapu 2, ko 'enau ngaahi ma'u'anga ...

Taimi: 1425-1430

'Eiki Tokoni Palēmia: Ma'u'anga mo'ui ko e ngaahi ngāue'anga *formal employment* 'a ia ko e ngāue he ngaahi *private sector* pē ko e ngāue faka-Pule'anga. Ko e pēseti 'e 14 ko e ngoue mo e toutai mo e lālanga. Pēseti 'e 8 ko e ma'u'anga mo'ui ko e tā pa'anga mei muli. Ko e pēseti si'isi'i leva ko e toli. 'A ia ko e ngaahi, ko e ngaahi fika eni 'oku tokoni 'aupito ki he huluhulu ko eni hotau ngaahi hala, palani ngāue 'a e fonua ki he ngaahi tu'u ko ia 'oku fai ki ai 'a e fakatokanga mo e fakamamafa 'i he, 'i he hokohoko atu ko ia 'o e fatongia 'a e motu'a ni 'i he Vāhenga Fili.

Pea 'oku hangē ko 'eku lave 'anenai ko e, ko e 'uhila ko e vai, ko e maama hala ko u pehē ko e vāhenga 'o e motu'a ni ko e vāhenga ia 'oku tāpuekina pea ko u malanga 'aki pē eni he ngaahi fakataha ko eni ko ē ko ē he ngaahi vāhenga ko e 'uhinga pē ke mahino 'aupito pē ki he kakai 'o e vāhenga e motu'a ni ke nau hounga'ia mo nau fakamālō'ia 'oku nau nofo 'i ha vāhenga kuo 'osi tā'imālie pē. Ko e tokoni pē ke fakasi'isi'i hono, hono 'omai e ngaahi fiema'u kae tuku ke tau siofi e ngaahi Vāhenga Fili.

'Oku hangē pē vāhenga e motu'a ni ko e Vāhenga ko eni 'a e Tongatapu 1 'oku te'eki pē fai ha ha ngāue ia ha tanu hala mo ha me'a ko e vīsone 'a e motu'a ni 'oku tuku ki tu'a ki he ngaahi Vāhenga Fili ko ē 'oku fiema'u he 'oku hangē ko 'eku lau 'anenai ko u laukau'aki koe'uhī ko 'eku, ko 'eku Fakafofonga 'i ha vāhenga ia nau hū mai pē au 'oku 'osi tā'imālie pē ia. Kuo 'osi *side walker* kuo 'osi hala Pule'anga kuo 'osi, 'a ia ko e lahi taha hoku taimi 'oku tuku ia ki hono langa e fonua 'i he ngaahi vāhenga kehe ka ko e fiema'u eni ko ē 'a e kakai ia ko ē 'i hoku vāhenga ko eni 'oku 'asi pē he līpooti ke toki fai ha ngāue ki ai 'a e Pule'anga pea mo e Fale. Ko ia pē Sea mālō mo e fokotu'u atu.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 2

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 2/2018 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea loto ki ai 'a Veivosā Taka, Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali e līpooti kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Līpooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Ha'apai 13

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Ha'apai 13. Kole atu ki he Kalake ke lau mai.

Kalake Tēpile:

‘Aho Tu’apuleulu 1 Nōvema 2018

‘Eiki Nōpele Fakafanua
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga
Fale Alea ‘o Tonga
NUKU’ALOFA

‘Eiki Sea,

Kaveinga: Līpooti ‘o e ‘A’ahi faka-Fale Alea ma’ae Vāhenga Fili Ha’apai 13/2018

‘Oku ou faka’apa’apa kae fakahoko atu ki he Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘a e Līpooti ‘o e ‘A’ahi faka-Fale Alea ma’a e Vāhenga Fili Ha’apai 13 ki he ta’u 2018.

Na’e fakahoko ‘a e ‘a’ahi ni mei he ‘aho Mōnite 9 ki he ‘aho Falaite 20 ‘o Siulai 2018.

Faka’apa’apa atu,

*Hon. Veivosa Light of Life Taka
(Fakafofonga ‘o e Kakai ma’a e Vāhenga Fili Ha’apai 13 mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato)*

Kalake Tēpile: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 13

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Fale Alea. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineta. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, ‘Eiki Sea, mālō mu’a e kei fakalaumālie Feitu’u na, kei ‘ulifohe ke fakahoko e fatongia mamafa pea mo e uike hou mo’oni ‘a e folau. Pea ko u tangane’ia ‘i ho’o me’a fiemālie pē he fohe ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha, ha fakatamaki ‘e hoko. Pea neongo e hake e ngaahi fisi’inaua ka ‘oku ngaholo pē folau. ‘Eiki Sea ko e Līpooti eni ‘a Ha’apai 13 hangē ko ia kuo me’a ki ai e Kalake ko e ki’i folau ‘a’ahi Fale Alea ‘oku to e ‘oatu pē foki ‘Eiki Sea mo e fakamālō ho fakafaingamālie ‘a e ‘a’ahi ko eni ke fakahoko, he ne lele mu’a foki e folau ‘a e motu’a ni ‘osi pē Konifelenisi ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

Veivosa Taka: .. hoko atu e, ‘a e folau ia e ‘a’ahí. Pea ko u fakamālō atu ho’o fakafaingamālie he ko Ha’apai 13 ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e sola. Ko e nofo ‘a Ha’apai 13, ko e sio matangi pē. Ko e ki’i kau folau na’e, ko e motu’a ni kae ‘uma’ā e tokotaha ‘ofisa ko Viliami Si’oto

Fine, tokotaha faitā eni. Kae pehē foki ki he ki'i ta'ahine ko Losa Lātū *Hasting*, ko e sekelitalí ia. Pea mo e ki'i tokoni ki he fatongia, ko e tangata eni na'a ne tokanga'i e mo'uilelei ko ē 'a'akú pea mo tokanga'i e kau ngāue te nau tokoni maí, ko Samuela Tali Nau. 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he kau ngāue 'a e Fale Alea 'i he ngaahi tokoni mo fakama'ama'a 'a e fatongia mamafa kuo fuesia 'e he motu'a ni.

'Eiki Sea ko Ha'apai 13 'oku 'i ai e vāhenga ai e 4. 'A ia 'oku 'i ai 'a Mu'omu'a, Mu'omu'a ē 'oku 'i ai e tofi'a ai e, 'a e Tu'i'āfitú, ki'i motu ko Fonoi. 'Oku ai pea mo Mango, ko e tofi'a ia 'Ene 'Afió. Pea mo Nomuka, ko e tofi'a ia e Pilinisi Kalauní. 'Oku 'i ai e ki'i vāhenga ko Lulunga. 'Oku 'i ai e, 'a e kolo ai 'e 4. 'A ia ko Ha'afeva 'o Tu'uhetoka. 'Oku 'i ai pea mo Matuku, Tu'iha'ateihó. 'Oku 'i ai mo Kotu, Pule'angá. 'Oku 'i ai mo Fotuha'a, Pule'angá. 'Oku 'i ai mo Tungua, ko e Tu'iha'ateihó. Pea 'oku 'i ai mo 'O'ua. 'Eiki Sea ko e kolo ia 'e 7. Pea mo Vahe Foa 'oku 'i ai e kolo ai 'e 6. Fangale'ounga, Fotua, Lotofoa, Ha'ateiho si'i, Ha'afakahenga, Faleloa.

Ko Vahe Kauvai 'oku 'i ai e kolo ai 'e 5 ka 'oku to'o e ki'i kolo 'e taha, 'o 'ave ia ki 12, ko Mo'unga'one. Ka 'oku 'i ai 'a Muiotoa, Ha'ano, Pukotala, tofi'a ia 'a e Fakafongia Nōpele Fika 1 'o Ha'apai pea mo Fākakai, tofi'a Pule'angá. 'Eiki Sea ko e ngaahi motu eni ne fai ki ai e lele takaí. Hangē ko ia na'e me'a ki ai, na'e fakahoko maí. Na'e kamata 'emau 'a'ahí 'i he 'aho 9, 'o faka'osi maí ki he uike hono 2.

'Eiki Sea na'e 'i ai e tō e hako pea na'e 'ikai ke lava ai e folau he na'a mau feingá ke mau tō ki he 'aho 8 ki Lulunga mo Mu'omu'a. Ka na'a mau fakahoko leva 'emau 'a'ahí 'i Lotofoa. 'A ia ko e, ko e ngaahi fiema'u eni na'e fakahokó. Pea 'alu ai ki Lulunga, ha'u ai po'uli, 'aho, po'uli, 'aho, 'a e folau ko ení pea mau hake maí. Mou me'a pē ki he ngaahi fakatātā ko ení 'e kau Mēmipa. 'I ai e me'a ia na'a mau toki a'u maí ko e 12 po'uli. Pea ko 'emau hopo hifo ko ē he uafu ko ē 'i Pulotú, 'oku 'inisi 'e 6 'a e vaí homau va'é, tu'u ia he mōmoá. Pea mau lue ai he pō ko iá ki kolo, pongipongi pē 'ikai ke lava ha mohe, to e lele 'o 'a'ahi e ngaahi koló.

Ngaahi fiema'u 'a Mu'omu'a

'Eiki Sea ko e fiema'u eni 'a Lulungá, 'a Mu'omu'á. Ko e fiema'u 'a Mu'omu'á 'oku nau tatau pē nautolu ia mo Lulunga ka 'oku 'i ai 'enau ki'i kehe. Ko e vaka toutai ke fakahoko he 'oku tokoni ia ki he 'enau ngaahi fiema'u faka'ekonōmika 'a e ngaahi fāmilí. 'Oku 'i ai 'enau fiema'u ko e kole ki he 'Eiki, Kau Hou'eiki Minisitā ha ki'i māketi pau pē te nau māketi nautolu ke nau si'i fua atu 'enau toutai kae 'uma'a si'enau lālangá mo e ki'i fo'i ngoue mei tōkanga te nau lava 'o ma'ú.

Ko hono hokó 'Eiki Sea 'oku nau to e kole maí ke 'ai mu'a ha hala pule'anga 'i Lulunga, 'i Mu'omu'a, mei Nomuka ki Fonoi mo Mango. Pea ko e 'uhinga ia 'a e fakatangi ko ení Hou'eiki Pule'angá. Ko e fiema'ú ke *subsidize* 'e he Pule'angá ha vaka mei Nuku'alofa ki Fonoi, Mango, 'O'ua, hangē ko e fanga ki'i motu ko eni ko u fakahoko atú.

'Eiki Sea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na. Ko e feitu'u pē 'e tau ki ai e vaká, ko e feitu'u ia 'e langa 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'a eni 'oku mou faka'amu ke fakalakalaka he ngaahi koló. Nomuka, Ha'afeva, Pangai pea mo Vava'u. 'A ia ko e ngaahi kolo ko ē ko e faka'ofa atu 'Eiki Sea. Pea ko e kole ia, vivili 'aupito ke lava mu'a 'o fakahoko e fatongia ko ení. Talu e lele maí 'a e motu'a ni ki he Fale ni mo e fakatangi ko ení. 'Oku tanu e hala ia 'o Nuku'alofa ní. Pea mou me'a ai moutolu

Hou'eiki Mēmipa. Ka ko e hala ko ē 'o Lulunga, 'o Mu'omu'a 'i he 'aho ní, talu hono, 'enau 'omai mo nau nofo ai, ko e palopalema lahi taha eni kae 'uma'ā ha ki'i uafu. Makehe mei ai, 'oku fiema'u foki Fonoi...

<001>

Taimi: 1435-1440

Veivosa Taka: ... Fōnoi ia ke fakaloloto honau, 'o e nau hū'anga ko ē ki taulanga. 'Osi mea'i lelei pē 'emoutolu 'a e tu'unga fakasiokālafī 'o e fa'ahinga 'otu motu ko eni. Makehe mei ai 'a e hanga he ki'i faiako 'o ne hanga 'o fētuku 'a e fanga ki'i koloa ki he fanga ki'i *bathroom* ko e fanga ki'i fale kaukau kae pehē ki he ngaahi me'a ko iá mo e fānau mei he 'one'one ki 'uta. Ne nau fakatangi ai ha ki'i saliate mīsini ha ki'i tūlekitoa pē ko e hā ha fa'ahinga me'a ke si'i toho 'aki honau ngaahi vaka mo fētuku'aki 'enau ngaahi uta ki honau ngaahi 'api. Ne 'i ai e palopalema pehē na'e hoko ia 'i Fotuha'a pea kuo 'osi 'i ai e me'alele ai fētuku ai honau ngaahi uta 'i he ngaahi ngāue 'oku nau fakahoko. 'I he ngaahi fiema'u ko eni 'oku tatau ai 'a Mango, Fōnoi pea mo Nōmuka. 'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u 'a Mango me'a tatau pē.

Ngaahi fiema'u 'a Lulunga

'E, 'i Lulunga ko 'enau fiema'u 'oku nau tatau ai ka te u toki fakahoko atu pē e ngaahi me'a 'oku nau kehekehe ai. Ko e, 'oku 'i ai e fo'i fiema'u 'e taha te u toki lave faka'angataha ki ai Sea ke u hanga 'o fakamatala'i fakalelei ka te u tuku pē ke tānaki mai e fo'i fiema'u ko eni ke u toki 'oatu he 'osi 'a Lulunga pea mo Mu'omu'a. 'Oku nau fiema'u ha ki'i vaka toutai. Ua ko e ngaahi me'a kotoa ko eni hangē ko e folau 'o tanu honau ngaahi hala ki honau ngaahi 'otu motu, ko e tangikē vai ko e pehē ki he fanga ki'i maama sola. 'Oku nau tatau ai 'a Mu'omu'a mo Lulunga. Ko Tofua makehe mei ai 'oku 'i ai 'enau fiema'u ha fo'i maama folau. Mou 'osi mea'i pē tūkunga 'o Tofua. 'Oku nau to e fiema'u mo ha fanga ki'i tangikē iiki lita 'e 2000 he ko e 'uhinga he 'oku *mobile* pē 'enau nofo. Ko e taimi ke nau hiki ai mei he feitu'u ki ha feitu'u ke teketeka'i pē ha fu'u va'akau pē ko e hiki pē 'o nau lue mo ia.

Ko e telefoni ko e talu eni e motuhia e telefoni mei 'anefē telefoni fakakoloa ko e telefoni ia 'oku lava 'o ngāue 'i ai. Ko e kole ha ki'i telefoni pehē 'e lava 'o fakahoko he ko e Minisitā *MEIDECC* ko e tafa'aki ia 'oku māsila ai hono kumi mai ha fa'ahinga ivi mei he 'atā. Ko hono hoko ko 'enau fiema'u vivili 'anautolu ko e māketi. Me'a tatau pē. 'A ia ko u tui ko e ngaahi fiema'u ko eni mo e uafu 'oku tatau ai 'a Lulunga mo Mu'omu'a. Ko e kehe pē fiema'u 'e Nōmuka 'e Nōmu, 'e Nōmuka ia 'enau ki'i palau ke tokoni ki henau ngōue.

Ka ko e fo'i me'a 'oku nau mamahi ai he taimi ni ko e mokohunu. Kapau te mou me'a pē ki he mokohunu he 'oku nau ongo'i ne nau māheni ai ne meimei lava 'o ma'u he tokotaha uku ia 'Eiki Sea 'avalisi ia e pa'anga 'e 1000 'i he 'aho 'e ua. Ko e uike ia 'oku nau 'osi nofo nautolu ia he mano 'a e ki'i fāmili. 'A ia ko e ngaahi mea'i pē 'e kimoutolu ka to'o ha ma'u'anga pa'anga pehē ni mei he fāmili 'oku hoko ia ko e fu'u fakamāsiva lahi faka'uli'ulia. 'Oku nau pou pou nautolu 'Eiki Sea ki hono ta'ofi ko eni he Pule'anga e mokohunu. Nau kole nautolu ke to e 'omai ha fo'i ta'u 'e 10 'a e *under size*. Nau 'osi, 'osi fiefia nautolu hono ta'ofi. Ko e *over size* eni 'a eni 'oku

teu mate ko ē ‘apongipongi. Ko e me’a ia ko ē ‘oku nau fakamālō mai ke lava ‘o fakahoko ange ā ia kae ta’ofi.

Ko e ‘uo si’isi’i ‘aupito e ‘uo ia ‘i Ha’apai. Ka ‘oku ngofua ‘a e ‘uo ia ke te to’o e ‘uo ‘inisi ‘e tolu ‘a e fo’i ‘unga ‘one. ‘A ia ‘oku, ka ‘oku si’isi’i e ‘uo ia mahalo ka mou toutai moutolu ia mahalo ko ha fo’i ‘uo pē ‘e nima te mou ma’u he pō. Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku pou pou ai ‘a Lulunga mo Mu’omu’a fakataha mo Foa mo Kauvai ‘oku nau pou pou nautolu ke fakakaukau lelei mo faka’ofa’ofa mo fai he Pule’anga ke malu’i e fa’ahinga ‘a e fa’ahinga ika ko eni mei honau ki honau kaha’u. Ka ko ‘enau kole ia malu’i e *under size* ko e hā e *size* ko ē ‘oku fiema’u he Pule’anga ko ē ke ‘oua ‘e toutai he kuo ‘osi hanga he Pule’anga ia ‘o fa’u e lao pehē kimu’a. Ko e ika ko e hā ‘oku ‘ikai, ko e fonu ‘oku ‘i ai hono taimi pea ‘oku ‘i ai e taimi ke ngofua ai ka ‘oku si’isi’i ‘aupito e fonu ia. Ko e tofua’a pē ‘oku lahi taha. Hangē ko e fa’ahinga me’a ko e fua ‘oku ‘i ai hono taimi ka ko e kole ia Hou’eiki Pule’anga mou fakamolemole ke mou ‘ofa mai ‘o fakahoko atu mu’a ‘a e a’u atu ‘a e le’o ‘o e si’i, ‘a e si’i fānau ko eni ki he Feitu’u na. Pea ko u tui ‘e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke fakafēpaki’i he ‘e ki’i vahefonua ko eni ‘a e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Feitu’u na. ‘Oku nau pou pou ka ko ‘enau kole ‘a e fo’i mokohunu ko ē ‘e mate ‘apongipongi mo e fiha mano na’e mate he ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Veivosa Taka: ... ngaahi ‘aho ko e ko e ngaahi me’a ia ‘oku kole ‘e he kāinga ko eni. Ko u tui ko e ngaahi fiema’u eni ‘oku ‘omai ‘e he ongo Vāhenga ko eni. He ko ‘enau ma’u’anga mo’ui pea na’e meimei huahua ange kapau na’e a’u ange ‘a e vaka ki Fonoi. Pē a’u atu ki ‘O’ua, Tungua ‘e ma’u ai ha ki’i kiki mei Tonga ‘eiki.

Ngaahi fiema’u vahe Kauvai mo e Vahe Foa

Ko e kongā hono hoko ‘Eiki Sea, ko e Līpooti ‘a Kauvai pea mo Vahe Foa. Ko e fiema’u ‘a Vahe Foa Holo ‘e 6 tuku pē ‘enau ngaahi fiema’u ‘oku nau tatau ai e ngaahi kolo. Ko e ngōue, ko e vai, ko e pa’anga nō kau ia ‘i he me’a ‘oku Minisita Pa’anga, ke si’i fakahū atu mu’a eni ki he Fokotu’utu’u Ngāue ‘a e Feitu’u na ke faka’atā ‘a e ki’i founa ko eni kuo mou hanga ‘o fokotu’utu’u, ke lava tokoni ki he kāinga ‘o lava ke hiki hake ‘a e toutai. Ko e vaka toutai ne lava ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ia. Ko e tanu honau hala, ko e me’a foki ia ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘a e Tokoni Palēmia. Pea kuo ‘osi ‘i ai ‘ene fokotu’utu’u .

‘E ‘Eiki Minisitā ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na. Ko e ngaahi fokotu’utu’u lelei ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Feitu’u na pea mo ho’o *CEO*. Ka ko e kole pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka ke ‘ofa mu’a ‘o fakafaingamalie ‘a e fiema’u ‘a e Minisitā, Tokoni Palēmia ke lava ‘o si’i fakahoko ‘a e tanu ‘o e fanga ki’i hala ngoue mo e fanga ki’i hala vaha’a ‘api ‘a e si’i kāinga.

Ka ko hono hoko ko e fiema’u ha pulutousa ke ne hanga ‘o pulutousa’i ‘a e mohemohe ‘i Ha’apai. ‘A ia ko u toutou ‘ohake pē ...pea to e ‘aonga ‘a e pulutousā ke tokoni ki hono halu ‘a e maka ko ē ‘a Vahe Foa. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i fiema’u heni te u toki fakaikiiki atu makatu’unga ‘i he’enau pulutousa pea mo ha loli ke tokoni ki he ngaahi ngāue.

‘Oku ‘i ai ‘a e fiema’u ‘a Vahe Foa ‘oku ‘omai heni, ke fiema’u ha vaka uta pasese mo ha vaka uta *cargo*. Pea ko u tui ‘oku ‘omai pē, pea ke mea’i pē ‘e he Feitu’u na, Palēmia ...’a e fiema’u ko eni ka ‘oku makatu’unga ia mei he ngaahi faingata’a’ia ‘oku hoko. Tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Uafu ‘o Ha’apai. ‘Oku ‘ikai lava ‘a e vaka muli ‘o tau ki ai. Ko e fōsoa kuo ma’ulalo ‘a e fanga ki’i matātahi ma’olunga ‘a e tahi ki Vahe Foa, kae ‘uma’ā ‘a e Vahe Kauvai.

Ko e vaka toutai ne fai foki ‘a e fakatangi ‘Eiki Palēmia ki he ‘Amipasitōa Siaina, ‘a e vaka Toutai ‘e hongofulu, pea ne me’a mai ‘a e ‘Amipasitōa kuo tali ‘a e vaka ‘e 10 pea ‘oku ne to e holoki ‘o vaka ‘e 9 pea fakanaunau e fanga ki’i vaka. ‘E fakafolau mai ‘a e vaka ki he feitu’u ni ke toki ‘omai. Pea ‘oku ne pehe mahalo na’a’u mai ha 5 ki he motu’a ni pea kole ai ‘e he Kovana Ha’apai e ki’i vaka ‘e taha pea toe pē ‘a e 4. Ka ko e fakamanatu pe ‘Eiki Palēmia ke ke mea’i ‘a e si’i kole ko eni. Ko e kole fiema’u vivili mo e ma’u’anga mo’ui. Ko e kole vaka ia ‘a Tonga ko e ‘ai pe ke nau heka ‘o fakamokomoko ai mo fai ‘enau ‘eva. Ka ko e ngāue ko eni ‘oku ma’u ai ‘enau ma’u’anga mo’ui ‘a e kole.

Ko e Vahe Kauvai ‘oku tatau pe ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ka ko e ngaahi fiema’u vivili te u fiema’u ke to’o atu he taimi ni. Ko e Vahe Foa nau fiema’u ha misini tā tutu, fakapā ‘aki e hiapo pea lava leva ia ‘o ma’u e la’i feta’aki ‘o ngaahi aki e ngatu. ‘Oku fiema’u leva mo e ‘aisi ta poloka ke tokoni ki he’enau toutai. Pea mo e kupenga foki ke fai’aki ‘enau toho e ika he’ene hake pea mo toho’aki e ‘otule. Pea ‘oku nau fiema’u ai ha pasi ke tokoni ki he fānau ako. Lave’i pe ‘e he motu’a ni ‘e ‘Eiki Sea ‘a e me’a ko eni ‘oku fakahoko atu. ‘Oku tatau heni ‘a e Vahe Kauvai mo Vahe Foa he me’a ‘oku ui ko e fōsoa, me’a ‘oku ui ko e palau ‘oku makehe ai ‘a Kauvai. Ko Pukotala ‘oku ne fiema’u e palau mo e ‘aisi ta poloka ke ngāue’aki ‘e he Vahe Kauvai. Ko e ngaahi ngāue kotoa pe ‘oku nau kole mai ‘a e fiema’u ki he māketi, kole fakatau ngoue ka ‘oku kole mai ‘e Kauvai ia fēfē e ...

<004>

Taimi: 1445-1450

Veivosa Taka: Minisitā Leipa ke si’i kamata mai ai ‘enau fo’i niu motu’u ‘anautolu he kuo ‘uto, ke si’i ‘omai kei hongehonge ko eni ‘a Tonga ‘Eiki ke si’i kamata ai ‘enau fefakatau’aki, pehē ki Lulunga mo Mu’omu’a. Ko e me’a ia te nau lava ‘enautolu ‘o ma’u mai ‘i he taimi ní, kae pehē ki ha’anau koniteina, ‘uluaki koniteina ke fai ‘aki ‘a e fakahoko ‘a e fatongia mo e fokotu’utu’u ‘a e Feitu’u na ki he ngaahi ngāue.

‘I he foki mai ki he hiapo, ‘oku ou pehē ‘Eiki Sea ko e ma’u’anga pa’anga eni ‘a e vahe Foa ‘i ai pē mo vahe Kauvai, kā ‘oku ou tui ko e te u talanoa atu ‘i he tu’unga fakapa’anga ‘oku ma’u mei he mo e me’a ko eni ko e hiapo, ‘a ia ko ene pehē pē tutu ko e hiapo. Ko e ‘eka ‘e taha ko e fu’u ‘otu ‘e taha ko ē ko ē mei mu’a kimui ‘oku fe’unga ia pea mo e fu’u hiapo ‘e uangeau mā ua, tō ‘aki ko e fute ‘e taha ki he fu’u hiapo, mita ‘e taha mo e kongia mei he ‘otu ki he ‘otu ‘oku ma’u ai ‘a e ‘otu ‘a e 4 ... ‘eka ‘e taha. Pea ko hono liunga ko ē ko ē ‘a e fu’u tutu koē ‘oku ma’u ko ē ‘i he ‘eka koē ‘e taha ‘oku ma’u ai ‘a e fu’u tutu ‘e valuafe mā valunoa. ‘A ia ko e fu’u tutu ‘e taha ko hono natula, ‘e tupu ‘a e ki’i fu’u huli ‘e taha hē, fu’u huli ‘e taha hē, fu’u huli pea toki ha’u ‘a e tama ha’ana ‘a e hiapo ‘o pakipaki kae toe ha fu’i huli ‘e tolu, ‘a ia ko e fu’u hiapo kotoa pē ‘e ma’u ai ‘a e fu’u hiapo ‘e tolu, kā ‘oku hanga pē ‘e au ia ‘o liunga atu ‘o fakafuofua’i atu ‘a e fu’u

hiapo ‘e taha, ‘oku ou hanga ‘o fakafuofua ki he pa’anga ‘e nima ki he fu’u hiapo ‘a e fu’u hiapo ko ē ‘e valuafe.

‘A ia ko e taimi ko ē kapau te mou liunga tolu ‘e moutolu ‘a e fu’u hiapo ‘e ‘Eiki Sea, ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e fāmano mā fāafe kapau ‘e liunga pē la’i tutu ‘e taha ‘oku pa’anga ‘e nima ki he la’i tutu, pa’anga ‘e nima. ‘A ia ‘oku mou fa’a me’a atu foki ki māketi ko e fu’u la’i tutu ‘oku ‘i ai ‘a e la’i tutu ai ‘e teau ‘oku fa’a ‘alu ia ‘o ‘e uanoa ‘oku fa’a ‘alu ia ‘o teau tolunoa, teau nimanoa, ka ‘oku ou ‘avalisi pē ‘e au ‘a e pa’anga ‘e nima ki he fu’u la’i tutu.

‘Eiki Sea, ko e ‘eka ko ē ‘oku fakafuofua ‘i he Vahe Foa ‘i he taimi ni ko e ‘eka ‘e uangeau fānoa, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke fu’u loko lahi makatu’unga mei he pulutousa, ‘a ia ko e faka’eke’eke ko eni ko e faka’eke’eke eni ki he Minisitā Kelekele pē ko e ‘eka ‘e fiha ‘i he teau ‘e taha, pea ne me’a mai ‘eka ‘e 8, ‘a ia ko e fo’i teau pē ia ‘e tolunoa ‘i Vahe Foa ‘oku lava ‘o ngoue’i.

‘Eiki Sea ka ko e me’a ‘oku mālie, ko e tā ‘uluaki ‘oku ui ia ko e amusi ‘a e tutu, tau pehē ko e fu’u tutu eni ia ‘e ma’u, tau pehē pē ko e fu’u tutu ‘e taha ‘i he fu’u ‘a ia ‘oku tau pehē ko e fu’i tutu ‘e valuafe. Pea ko hono taa’i ko ia, ‘a ia ‘oku taa’i fu’u tutu ‘e tolu pea ‘osi mei ai ‘a e māhina ‘e hiva ki he hongofulu, ‘oku to e taimi ke tā ‘a e tutu ia ko ‘oku ui ko hono amusi tu’o ua ‘e ma’u ai pē ‘a e fu’u tutu ‘e ua ‘i he fu’u tutu motu’a, ‘a ia ko ē ko e fo’i taa’i na’e tu’usi. ‘A ia kapau ko e ua ‘i he fu’u tutu ‘e tolu, ‘i he fu’u tutu ‘e taha, pea ‘oku ui ‘a e me’a ko eni ko e afu, ko e lavea koē ‘a e aka koē ‘a e fu’u tutu ‘e taha ‘oku ne ma’u ai ‘a meimei ‘avalisi he fu’u tutu ‘e nima. ‘A ia ko e fu’u hiapo ia ‘e tahananima ‘e to e taa’i ia ‘i he fu’u tutu ‘e valuafe fāngeau ...

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki’i tokoni pē mu’a ki he ‘Eiki Fakafofonga kapau ‘e laumālie lelei pē ki ai. Mālō ‘Eiki Fakafofonga. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea, ‘oku ou ko e ‘ū fika ko eni ‘oku ou fakamālō ki ai pea ‘oku ou fakamālō ki ai, pea ‘oku ou ‘ilo ‘e au ‘Eiki Sea ko e fakavahavaha’a pē eni ia ki he kava ko ē ‘a Vava’u. Kā ko e lea ko ē ‘o e ‘aho ni, tau fai ha ngāue ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui ko e ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ‘a e Lipooti ‘a e Fakafofonga, mālō ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Fakamālō ki he tokoni faka’ofa’ofa ‘oku me’a mai ‘aki ‘e Kaufana, Sea kae hoko atu ‘a e ‘a ia Sea ko e tu’unga fakapa’anga eni ‘oku ‘i ai ‘a e la’i tutu, te’eki ai ke tau, te u fakahoha’a atu he ngatu. Ko e ‘oku ‘i ai ‘a e ngatu ‘oku ui ko e toka 10, pea ko e toka 10 ko e la’i tutu ‘e ua ‘a ia ‘oku ‘inisi ‘e 20 pē ‘inisi ‘e 24 hono fālahi pea ofa ‘e 4 ki he tafa’aki. ‘A ia ko e mahu’inga ‘o e ki’i fo’i la’i tutu ko ia, ‘inisi ‘e 24 ofa ‘e 4 ‘oku pa’anga ‘e 100, fakafuofua ange ‘Eiki Sea, ko e la’i tutu ‘e 20 ‘oku lolotonga fakatau ‘e Ha’apai ‘e Foa ‘i he ‘aho ni, la’i tutu ‘e 20 pa’anga ‘e 100 ko e fo’i la’i tutu pē eni ‘e 4, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘eku kole ai ‘a e mīsini tā tutu ke ne fai molū ‘a e la’i tutu kae lava ma’u ‘a e fo’i feta’aki, pea ‘oku hokohoko leva ‘a e fo’i feta’aki ko ia ko e ngatu ngatu eni ‘oku ou talanoa ki ai, ‘a ia ‘oku mata ua. Ko e ngatu ko eni ‘oku anga maheni ai ko e ngatu mo e pepa, ‘a ia ‘oku *double* ‘a e ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Veivosa Taka: pea ha’u leva ia ‘oku fo’i kongā feta’aki pē ia ‘e 16. Ko e mahu’inga ‘o e toka

10 he taimí ni 'Eiki Sea 'oku 1,600, ki he fo'i toka 10 'e taha. Ko e toka 10 ko ia 'e 4 mo e kongá, hono hokohoko ko ē he papa kongá'angá, 'uhinga ia 'oku to e kole ai 'a e papa koka'anga. ko hono hokohoko ko ia 'o e fo'i kongá ko iá ko e 4 mo e kongá 4.5, pea 'oku ma'u ai 'a e ngatu launimá, 'oku pa'anga ia Sea 'e 7,200 ki he launima 'e taha, ngatungatu eni 'oku 'ikai ko ha ngatu kongá 2. 'Eiki Sea, mou faka'uta ange ki ha 'ekonómika tupu pehē 'oku puli mo 'ikai 'asi mai. 'E 'Eiki Palēmia, kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, ko e 'ekonómika eni, te ne lava pē 'e ia 'o fakahoko eni, pea te nau lava pē nautolu ia 'o *maintenance* honau hala. Te nau lava pē kinautolu 'o kumi ha ki'i fo'i 'uhila ke fakahoko 'aki 'enau ngaahi maama hala. Ka ko e kolé 'Eiki Minisitā, 'oku teuteu fai 'a e 'alo'i hotau Fakamo'uí, 'i Tīsema pē 'e lava 'o ke tokoni faka'osi mai, ke 'omai ha ki'i fo'i maama 'uhila, 'oku fiema'u lahi ia 'e he kāinga. 'Oku ou tui 'oku 'i ai 'a e fakatangi atu 'Eiki Sea, ko e pulutousá, kapau 'e ngoue ha tokotaha mei Tongá ni, mo ha tokotaha 'i Foa, ka na alea'i ke na ngoue'i ha fo'i 'eka 'e taha pea na lova 'ena .. 'osi pē 'a e 'aho 'e 3 kuo tō e tama Tonga ia. 'Osi 'a e māhina 'e 2, kuo toki fakakaukau 'a e tama Foá ke tō. He 'e ta'aki 'a e mohemohé, pea fakamā'opo'opo kae toki palau. Pea kapau 'e tuai ki he taimi tō ta'ú, pea si'i keli fefeka pē 'a e ngoue. Ka 'oku mou mea'i, 'e to e lahi ange 'a e afú, he taimi 'oku palau ai.

'Eiki Sea, ko e anga ia 'a e tangi 'oku 'oatu mei he kāinga 'a e kau Hou'eiki ko eni 'oku 'i heni. 'Oku ou faka'amu ange pē ko e ngaahi me'a vivili ko eni: 1) ko e mokohu. 2) ko e tutu. 3) ko e *subsidize* 'e he Pule'anga 'a e vaka ke folau he ngaahi 'otu motu.

Hou'eiki Minisitā, 'oku ou lave'i, kuo teuteu pea 'oku mou lolotonga fatu 'a e 'asenita ke fakahū 'a e *priority* 'a e *Government priority*. 'Oku ou kole atu na'a hao atu ha ki'i fiema'u 'e taha hē, ke si'i kau atu ke ngali poto. Ko e houa eni 'e 1 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea, me'a ní he 'ikai hounga ki ho'omou me'a maí, ke fakahoko atu e si'i fiema'u ko eni 'Eiki Minisitā Toutai. 'Oku 'ikai ke mau hanga 'o ta'ofi ho'o fokotu'utu'u ngāue, ka 'oku mau fokotu'u mai, *under size*. Taumaiā te mau 'ave 'a e mokohunu ko eni 'osi hono kuki pea mau fakafūfū ki ha taha. Te mau fakatau mai pē ki he Feitu'u na, pea te ke lava pē 'o mea'i 'a e ngaahi ngāue 'oku lava fakahoko.

Ko e ngaahi fiema'u eni 'Eiki Sea 'oku 'oatu mei he kāinga, ke mou mea'i, pea mo e faka'osí pē, ko e kole atu ki he 'Eiki Minisitā *DPM* fakamālō atu 'a e fu'u toko 47, na'e ma'u 'enau *certificate* ko e kalasi 5, kalasi 6 'i he 'Eikivaka. Ka ko eni 'oku to e fiema'u mai 'a e lisi ia heni ko e fu'u toko 57 eni ia 'oku to e kau mai. Ka ko e kole pē mo e fakahoha'á, na'a lava 'o to e 'i ai ha faingamālie, ke me'a atu 'a e kau faiako 'o to e fakahoko pē ha ki'i ako peheni pē. 'Oku ke mea'i pē 'e Tokoni Palēmia, kuo fakafefeka ho'o kau ngāue, 'a e ta'ofi 'a e 'ikai ha *certificate* 'a ha taha 'e faka'uli he fanga ki'i vaka. Ka 'oku mou mea'i, ko e saliate ia mo e ngaahi me'a ko ia 'a Lulunga mo Mu'omu'a ko Kauvaí, ka kapau 'e heka ki he vaká, 'oku 'eke 'ene kalasi 6 'a'ana, pea kapau 'oku 'ikai 'e to'o, fekau ke hopo ia kae tau 'a e vaká ia hē 'i Pangai pē ko e fē ha feitu'u. Pea ko e 'uhinga ia 'o e kolé mo e fakakaukau 'oku 'oatú, pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea 'a e Lipooti 'a Ha'apai 13. Mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole pe fakahoha'a

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele mei Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakafeta'i pē ki he 'Otua he fakalaumālie lelei e Feitu'una pehē ki he 'Eiki Palēmia. Ko 'eku lava hake pē 'a'aku ko e 'uhingá ko e la'itā

faka'ofa'ofa ko eni 'oku fokotu'u 'e he Fakafofonga 'i he'ene 'a'ahi. Tā 'oku 'i ai pē 'a e kau *refugee* ia 'i Tonga ni. Ko e si'i kāinga 'o e motu'a ni, nau nofo he 'one'one 'i Nomuka, 'o fakasio, pē te nau to e lava ki motu 'afē. Peesi 1 pē. 'Oku 'ikai ke u 'amanaki 'oku 'i ai ha me'a pehē 'oku hoko 'i Tonga ni. Ko e me'a atu ko ē 'a e fakamatala 'a e Fakafofonga Sea, na'e toki lava 'a e ki'i kau folau ko eni ki Fonoifuá...

<008>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'i'āfitu: nau si'i kole ki he Fakafofonga fie lau ko e Ha'apai pē. 'O si'i toki fakaheka ai si'i kāinga ko 'eni ke nau a'u ā ki honau 'api. Faka'ofa 'aupito Sea pea 'oku kau eni he lipooti ko u pehē 'oku ne toki 'omai 'a e fenāpasi 'o e ngaahi ongoongo fakamāmani lahi, 'oua na'a li'aki ha taha ka 'oku hoko pē ia 'i he 'Otu Mu'omu'a mahalo 'oku houa pē ia mahalo 'e ono mei Nuku'alofa. 'Oku te sio leva ki he ki'i mata 'one'one ko ē. Pea ko e si'i, ko e ongo ki'i leka, faka'ofa 'aupito. Ko 'ena tali ha vaka ke a'u 'ena 'amanaki ki he'ena tamai mo 'ena fa'ē ki Fono'i.

Sea, pea me'a hifo e fakamatala ko e ki'i motu, ki'i kau tali vaka ko ē *front page*, talamai pē ... taha 'oku fononga ha lō he ki'i motu. Ta'e'amanekina, ko 'ene a'u eni ko ē ha feitu'u ki he me'a 'oku ui ko e fulutāmākia mo'oni. Pea ko u pehē Sea hangē ko ho'o polokalama fisifisimu'a 'e fai he uike kaha'u mo e to'utupu ko hono fakatokanga'i 'i he fakamāmani lahi, 'oatu mu'a e ki'i la'i tā 'e ua 'a e ongo ki'i leka 'e ua ko ē he *front page* ke *front page* 'aki ho'o kau Fale Alea 'a e to'utupu pea 'ave ki he *United Nations* ko e anga ē 'a e mo'ui 'a e Tonga. 'A 'ene faingata'a'ia mo e lava pē ke mo'ui 'i he faingata'a 'ene taukei 'i he'ene mo'ui na'e ... he nofo fakanatula.

Minisitā *MEIDECC*, Minisitā, 'oku ke laumālie lelei pē? 'Eiki Minisitā eni 'oku ne mea'i lelei 'a e ngaahi anga e nofo 'a e motu pea u lave'i hifo he uike kuo 'osi Sea na'e ngalo ke u fokotu'u 'aneefiafi ke tau pasipasi'i e Minisitā ko ē. Kuo fokotu'u ko e taha ia 'a e tokotaha 'oku faka'ilonga mei he Pasifiki ke ne fakafofonga kitautolu ki he ngaahi faingata'a pehe ni ko ē 'o e feliliuaki e 'ea fakamāmani lahi. Pea mahalo 'oku Sea mahalo. Ka ko 'eku 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'e Minisitā *MEIDECC*, tau toki hiki mei Fale Alea motu'a na'e tau pē fu'u vaka 'alaminiume motu'a pē ia he matafale pē Fale Alea, 'Atakai. Kapau 'e lava e ki'i vaka ko eni 'e lava pē ki'i kāinga ia ko eni 'o fononga mai 'i he sai e tahi mei Fono'i ki Tonga ni pea 'e lava ai hangē ko e kole 'a e Fakafofonga 'ene me'a ke ki'i afe tu'o taha ange 'i Fono'i pē ko Mango 'a e vaka e *FISA*.

Fu'u vaka ko ena, fu'u vaka ia te ne ako'i 'a Fono'i ke nau 'ilo e mahu'inga e 'ātakai he 'oku nau fononga he 'ātakai he feliliuaki 'a e 'ea. Ka ko 'ene tau ko ē 'i kolo ko ē, me'a mai ki he ongo ki'i leka 'e ua ko ē, fakafēfee'i kitautolu? Kapau 'e lava 'a e ki'i vaka ko ē, tau pē ko ē 'i he ve'e 'ofisi e 'Atakai. Ko 'ene lava ia 'a Fono'i, lava mo Mango, te nau folau ma'u pē nautolu he sai e tahi ki ai. Ko e fakahoha'a atu eni 'e Sea he ko u 'osi folau mai pē au he ki'i vaka fute, vaka fokotu'u mei Fono'i ki Tonga ni. Kapau 'oku fakalata pehē 'ete *swing* mai he ngaahi fu'u peau he ki'i vaka papa. Uanoa fu'u vaka 'alaminiume ko ē. Lava e 'aisi poloka, lava e toutai. Hangē ko e me'a na'e ki ai e Fakafofonga ka 'oku lavea hoku loto 'a e si'i fānau 'enau fiu tali ha vaka ki he'enau fononga. 'Ofa ke ke tokoni mai Minisitā *MEIDECC* ko e situata koe hotau siasi. Pea 'oku mo'oni e me'a 'a e Fakafofonga ko e hā te ke tali 'aki 'a hotau 'Eiki mo Fakamo'ui, fafanga 'eku fānau. Ko e fakahoha'a ia Sea ke 'i ai ā ha ki'i lototō 'e tō hifo ke 'ofa ā ke 'oua to e si'i tangutangutu pehē 'a e ki'i ongo ki'i fānau ko ē.

Ko e fu'u vaka ko ena ko ē 'oku tau noa'ia ko ē, toki ō fakasio feo ko ē mo e me'a, 'ave ia 'oku mahu'inga ia ki he mo'ui 'a e kakai. Kau ē Minisitā mahino mo'oni. Tokoni mai koe ka au Minisitā. Palēmia, ko e ngata ē 'eku fakahoha'a kae fai ha 'asenita 'oku mahu'inga, fokotu'u atu Sea fakamolemole atu. Ko e 'uhinga foki 'eku fakahoha'a Sea tapu mo koe. Mei 'osi ia Sea he ko e Fonoi e 'Eiki Palēmia. Ko e Makave ia. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou tepu ai 'i Fonoi na'a faifai 'oku fai e taha toa pea ma'u ha ki'i fo'i mapu lei 'e taha. Minsitā *MEIDECC*, tokanga ki he lotu. Mālō 'aupito Sea mālō e līpooti lelei Fakafofonga mālō.

Eiki Sea: Mālō Fakafofonga, Hou'eiki kole atu ke tau *break*.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale).

<009>

Taimi: 1520-1525

Satini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Tau lolotonga fēme'a'aki eni 'i he Līpooti 'o e 'A'ahi faka-Fale Alea Vāhenga Fili Ha'apai 13. Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu ki he Palēmia mo e Hou'eiki. Sea na'e 'ikai ke u fakakaukau e motu'a ni ke u to e fai ha lave ki he līpooti faka'ofa'ofa ko eni mo *detail* ko eni 'oku 'omai he Fakafofonga. Ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku hanga he līpooti ko eni 'o to e ki'i fafangu'i 'a e fonua. Na'e 'i ai e līpooti na'e fai he Fakafofonga mei Vava'u na'a ku fakahoha'a na'a ku ngāue'aki e fo'i lea ko iá fafangu'i e fonua 'i he kava.

Fokotu'u ke fakaiuia ngaahi kominiuniti ke tokonia 'enau ma'u'anga pa'anga

'Oku mo'oni 'oku 'ikai pē ke to e loi e kava 'Eiki Sea 'i he, mea'i Sea 'oku 'i ai e ki'i motu'a 'i 'Eua faka'osi Manase 'apē. 'Oku ne ma'u pē ia mahalo ofi pē he miliona Sea 'i he kava. Ma'u ia 'ene māketi 'i 'Iulope. Ko e tutu ko eni 'i Foa 'Eiki Sea ko u faka'amu pē ke u fakahā ki he Fale ni ko e kongala'hi 'o e pa'anga ia ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ma'u ia 'i Foa. Ko e mahalo te u pehē ko e vahe fā 'e taha pē 'oku ofi ai ko ia pē 'oku ma'u 'e he kāinga 'Eiki Sea. Ka ko hono tupu'anga 'Eiki Sea he 'oku 'uhinga he na'e li'aki lau ta'u 'ikai ke fakatokanga'i e koula ia ko eni mei mu'a. Me'apango pē 'Eiki Sea te u ngāue'aki pē fo'i lea ko e Pule'anga ko e 'uhinga he ko 'etau fononga mai 'Eiki Sea manatu'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini ia 'a e kakai fakataautaha. Ka 'i he tu'u fakamāmani lahi 'i he ngaahi fonua ko ē 'i muli ko 'ene fakatokanga'i pē 'e ha Pule'anga ha ki'i *product* pē ko ha ki'i me'a 'a ha ki'i vahefonua 'oku nau 'ohofi 'enautolu he taimi ko ia 'o ngaohi ia pea fakalalakaka'i tokoni'i 'o hoko leva ia ko 'enau ma'u'anga mo'ui.

'Oku pehē 'Eiki Sea 'a e tu'u ko ē mo e ngaahi *policy* fakamāmani lahi ko ē pea tau toki fanongo pē tautolu kapau te tau pehē tau ō ki 'Amelika. 'Oku 'i ai e *state* 'e taha ko e koane 'oku ui pē ko e *corn state* pē ia. Ko e taimi ko ē na'e kamata ai hono fōfoa'i 'ulu taha leva ki ai 'a e kau taki kau 'ekonōmika. Nau hanga leva 'enautolu 'o feinga'i fa'u hono *policy* fa'u ia 'o hoko ko e lao pea tafe atu leva ko e 'uhinga foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini 'a e kakai. Pea 'alu pea 'alu pē Sea

‘o hoko ko e ma’u’anga mo’ui e *state* ko ia ‘Eiki Sea faama’i. Ko ia ko u fakahoha’a pē ‘a’aku heni ko u ki’i lave nounou ki he me’a ko eni ko ‘eku tui Hou’eiki te’eki ai ke mā’opo’opo hono fai e fa’ahinga sio ia ko eni talu mei mu’a he ko u tui mahalo na’e ‘i ai ha *priority* ia na’e tautau ia ‘o fai ki ai e faka, ‘a e tō ai e fakamamafa. Ka ko ‘eku tui ‘e Hou’eiki ki he’etau talanoa ki he me’a ko e *reform* he ‘aho ni ko u tui au ia ‘e lava pē ia ‘o ‘ai pē ke *simple* e *reform*. Tau foki ange ki he *community* ‘o fa’ala mai ki tu’a ‘a e fanga ki’i me’a na’e ‘ikai ke, na’e totonu ke ‘osi fakalalakaka’i he ta’u lahi. Tau pehē hangē ko e me’a ko ē na’e fakatangi ki ai e Fakafofonga. Ko e vahe fā ko ē ‘e taha ko ē ‘oku lave ai ‘a motu ko e ngata pē he la’i tutu ‘a eni ko eni ‘oku te ‘alu ki he māketi Sea ‘oku tautau ai ko e ki’i la’i tutu ‘e 10 pē fiha. Ko e ngata’anga pē sēniti ‘oku nau ma’u. Ko e hā hono ‘uhingá? He ‘oku ‘ikai ke malava he ki’i *income* ia ko ē ‘o e la’i tutu ...

<002>

Taimi: 1525-1530

Mo’ale Finau: ...fanau’i mai ha ki’i me’angāue fakaonopooni pē ko ha fo’i fakakaukau, fakaonopooni mo ha faingamalie ke fononga, fononga pea a’u pē ‘a e *value* ko ē ‘oku lau mano ngata pē ‘i Foa.

Sea, ko ‘eku fakahoha’a ko eni, koe’uhi ko ‘eku tokoni pē ‘aku. Tau hanga ‘o fakamā’opo’opo ‘o e ma’u’anga mo’ui ‘o e fonua ko eni. Ko u tui pē, ‘oku tau fanongo pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Fokotu’utu’u ‘a e ngaahi *priority*. Ko e *priority* eni ‘oku ou fakahoha’a atu ai. Tau foki ki he fanga ki’i komiuniti, ko hono ‘uhinga he ‘ikai ke lava ‘a e komiuniti ia. Kapau te tau pehē ko Vahe Foa, ‘ikai ke nau lava ‘enautolu ‘o ma’u ha ngaahi miliona, lau miliona. *No!* ‘Oku ‘ikai ke lava ia. Ko e me’a ko ē ‘e lava ‘o tu’u. Ko ‘etau hanga ‘o fusi nautolu ‘aki mo ‘etau tokoni. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘ave noa’ia’i *coach* kinautolu ke fai mo tau ‘alu he ko e senituli 21 eni Sea. Te’ekike ufanongo au ko e hina ia ‘oku toki ha’u pē ia kimui ni. Pea ha’u pē ia ‘o ha’aki mai pē ia, pea tau tō pea ‘alu, ngata pē he *export* ‘a e fo’i hina. Te’eki lava ‘etautolu ‘o fakalalakaka’i, ke ‘ai ha pauta pea ko ha me’a ko ia.

Ko ia Sea, ‘oku ou fakahoha’a ki he me’a ko eni ‘oku lave ki ai ‘a e Fakafofonga. Kole pē ‘a’aku ia mo e fokotu’u fakakaukau. Na’a lava hoko mu’a ke ne hanga ‘o fafangu’i kitautolu fakalukufua ke tau hanga ā ‘o to’o mai ‘a e fo’i konga koula ko eni ko ia na’e li’aki he ko kitautolu tau ōmai pe tautolu ‘o fiamālie. Tautau mai ‘a e tutu mea’i Sea. Ke me’a’i Sea ko u ‘alu atu ki he ki’i ‘api ‘i Foa, ‘oku ‘i ai ‘ene me’alele na’e fakatau pē ‘i he la’itutu. Uanoa kapau na’e to e ki’i tuku’i atu ki ha faingamalie ange. ‘A ia ko ‘eku hanga pē ‘e au ‘o ‘oatu ‘a e ki’i me’a ko eni Hou’eiki. Na’a faifai pea pehē kuo tu’umalie ‘a Foa. Ko e vahe fā pē ia ‘e taha pe *less* he vahe fā ‘e taha.

Ko e vahe fā ia ‘e tolu ko ē ‘oku ma’u ia ‘i Tongatapu ni ‘e he tama ia ‘oku ‘i ai ‘ene silini ‘ana ia, ‘ai mo ‘ene ki’i misni. ‘Alu atu pē ia ‘o to’o mai pea pehē mai ia ‘o totongi atu ‘a e ki’i kau tama. ‘Ai ‘a e fu’u ngatu launima taki laumano. Pea *make money* leva ia ‘i he ivi ‘o e tangata’eiki na’e ‘alu ‘o tō ‘ene hiapo ‘i Tofoa. Ko e ha ‘a e ‘uhinga? He ‘oku ‘ikai lava ‘e ia ‘o maa’usia ‘i hono ‘atamai mo hono nima ken au hanga ‘o fakalalakaka’i ‘a e ki’i la’itutu ke a’u ‘o ‘aonga. Ko e ki’i tānaki pē ia Sea.

Ke fakapolokalama'i e polokalama vaka ke 'oua nounou lolo 'i Ha'apai

Sea, ko hono faka'osi ko u fie lave heni ki he folau vaka. 'Oku ou tui ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Minisitā. Lava pē ia. 'Oku 'i ai 'a e vaka ko e Niuvākai. Ko e 'Otuanga'ofa mo e hā ko e vaka 'e 4. Ko e me'a ko ē ke fai Sea, 'oku peheni. Ui 'a e ki'i kainga ko ē 'i Vahemotu, tau pehē ko Fonoi. Ako'i kinautolu ke nau lava 'o 'ilo ko 'enau ngaahi fo'i fiema'u 'anautolu *basic*. Tau pehē ko e lolo, tau pehē ko e hā? Ke nau *agree* nautolu ia mo e *FISA* ko e 'uhinga ke lava ke *coincide* lava ke 'alu ko ē 'a e vaka tu'o taha 'oku 'aonga. 'A ia kuo pau ke *coordinate* ko e 'uhinga ke na *meet* ke 'oua na'a 'ave 'a e vaka ia 'ikai ha uta ia. 'A ia ko 'eku fokotu'u pē Sea, ki he me'a ko eni. Ko 'ene fo'i takai ko ē 'alu pea a'u ki Pangai *drop* atu 'a e lolo tau pehē tu'o ua he māhina. Lava leva ke fai 'a e fakakaukau ko ia 'ave ai 'enau mahoa'a, ko e suka ko e hā mo e 'omo 'i he fo'i uta 'e taha pē ua he māhina. 'Osi ma'u loto pē 'e he kāinga Sea. Ko e 'aho fiha mo e 'aho fiha, ko e 'aho uta ia 'o Ha'apai. Kuo pau ke lele 'a e vaka ia pea ka *miss* ai 'a e fāmili ko ia 'Eiki Sea. Ko e fo'ui ia 'o'ona. 'A ia kuo taimi ke tau hanga 'o 'omi ha mata'ifika, 'omi ha *schedule* tohi māhina kuo 'osi 'a e taimi ia talanoa fakalukufua 'ikai ke tau *name* mai 'aho Pulelulu hono 2. Ko e 'aho Pulelulu 'uluaki faka'osi 'o e māhina kotoa pē. 'Aho ia 'o Fonoi, Mango fonu 'a e vaka. Pea lava leva 'Eiki Sea, ke *worth* 'a e 'alu 'a e vaka *drop* atu 'i fē? 'Alu. Pea 'i he'ene pehē, 'oku 'i ai 'a e tohi māhina ..'oku 'ikai to e fiema'u ia ..pē 'e 'i ai ha tupu? He ko e Pule'anga ia kuo pau ke ne hanga 'e ia 'o fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e lolo ki he fonua ko ē. Kuo pau ke fai 'a e ngāue ia ko ia! Fai mo fokotu'u ha tohi māhina pau.

'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou fie lave ki ai Sea. Hangē ko e līpooti ko ena 'a e ki'i Kōmiti Fili ko eni 'a e Fakafongā Fika 1 pea 'oku lahi 'a e ngaahi me'a 'oku ou fie lea ki ai. Ka ko u hanga 'o to'o 'a e faingamālie ko eni. Koe'uhi he 'oku fanongo mai 'a e kainga Ha'apai. He 'ikai ha to e tōnounou kapau te tau hanga 'o 'ai ha ki'i tohi māhina 'a Ha'apai ko homou 'aho ē! Pulelulu ua kotoa pē ko e tolu lolo, vilo, mo e me'akai.

Sea, ko e ki'i anga pē 'a e ki'i fakahoha'a mo e faka'amu pē 'e tokoni he 'oku mahino kiate au ko e fu'u lipooti ia ko eni ko e ...

<004>

Taimi 1530-1535

Mo'ale Fīnau: ...'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'i hē 'oku ou tui Sea pē 'e lava ma'u hano fakapa'anga pē 'ikai he 'oku ou tui 'oku fiemālie pē Fakafongā ki he me'a ko eni ka 'oku kaikehe kuo mau 'oatu ki he hou'eikí ko e anga ē 'eku fakakaukau polokalamai 'a e vaka ke 'oua 'e to e nounou 'a e loló 'i Ha'api, he ko hono mo'oní ko 'ene nounou 'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha polokalama ia, fai 'aki pē ia 'ohovale pē kuo talamai 'e he ongoongo ko ē 'e lele, 'ohovale pē kuo talamai ko ē he 'ikai ke lele ia, 'ai ha fo'i me'a pau kae fai mo seti mai 'e he kakai 'enau ma'u'anga pa'anga ke nau fakatau 'enau me'akai mo 'enau lolo ko e 'uhinga he 'e lele 'i he Pulelulu, ua kotoa pē. Ko ene pehē pē 'oo 'osi 'ikai ke to e 'i ai ha honge 'i Ha'apai he 'oku 'i ai ma'u pē 'a e lolo ia mo e me'akai, ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Leipa: Sea...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā ke tānaki atu mo e ngaahi fiema’u ‘a Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē foki fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Pea ‘oku ou faka’amu pē Sea ke u to’o ‘a e faingamālie ko eni ke u fakamālō heni ki he Fakafofonga Ha’apai 13 ‘i he Līpooti faka’ofa’ofa ‘oku lava ke ne vahevahe mai mo kitautolu ‘i he ‘aho ní.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea, ke toki fakamā’ala’ala mai pē ‘a e Fakafofonga Ha’apai 13 he ngaahi me’a ko eni koē ‘oku ou tokanga ki ai, ‘a ia Sea ‘oku ou faka’amu pē Sea ke ne fakamahino mai ki he finemotu’a ni ‘ikai ke fu’u mahino fēfē kiate au ‘ene ‘uhinga ko eni ko ē ki he mokohunu, ki he *under size* pē ko e *over size* pea mo e taimi ko ē ‘e anga fēfē ha’ate ‘ilo ‘e mate ‘a e mokohunu ‘apongipongi, ‘uhinga ke ne toki fakamā’ala’ala mai.

Fika ua leva ki ai Sea ‘oku ou faka’amu pē Sea pē ‘e lava ‘a e fakafofonga ‘o tokoni mai heni ko e ‘uhingá pē ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘oku lave’i pē ‘e he finemotu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘aupito ki he ‘āhanga ko eni ko ē ‘i Foa, ‘i he ngaahi uike kuo ‘osi atu na’e ‘i ai ‘a e me’alele pē ko e loli na’e mafuli ‘i he ‘āhanga ‘oku ‘ikai ke ‘asi heni ‘i he līpooti ‘a e fu’u fiema’u vivili mo mahu’inga ‘aupito ‘i he Lipooti ko eni ‘a Ha’apai 13. Ko e ‘uhingá pē Sea ‘oku ‘i ai pē ‘eku felāve’i ‘a e finemotu’a ni pea mo e kāinga ko eni ko ē ‘i Foa, pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku ou fakahoha’a atu ai ‘i he ‘āhanga ko eni ko ē ki Foa. Pea ‘oku ou tui pē na’a mou tau me’a kotoa atu ki na’a mou me’a atu ki Ha’apai ‘i he konifelenisi, pea ko e fo’i hala hangē pē eni ia ha fo’i hala *one way* ‘a e ‘āhanga ko e fakahela atu ‘ete tali mei he fa’ahi tuliki ko ē ki he lele mai ‘a e me’alele ko ē ka ke kae toki lele atu ‘a e me’alele ‘oku te fononga atu ai, kaikehe ko e me’a ia fekau’aki pea mo e ‘āhanga. He ‘oku ou tokanga atu pē ki ai na’a ‘oku ‘ikai ke fu’u mahu’inga fēfē ia ki he fakafofonga, ka ‘oku ou ‘ilo pē ‘oku mahu’inga ki he kāinga ko eni koē ‘i Foa.

Kole ki ha mahu’inga fakapa’anga ala ma’u mei he hiapo pē tutu

Ko e me’a leva ‘e tahá Sea, ‘oku ou fakamālō heni ki he Fakafofonga Ha’apai 13 ‘i he’ene lipooti ko eni fekau’aki koē pea mo e tutu, hiapo. Sea finemotu’a ni ia ‘osi ninimo ‘aupito au ia ‘i he ‘otu tā pea to e tā pea to e tā pea to e tā ‘a e tutu, ka ‘oku ou faka’amu pē Sea ko Vava’u foki ia Sea ko e kavá ia faingofua ‘aupito ‘a e kavá ia ‘oku ‘ikai ke tā pea toutou tā, ko e kavá ia ‘oku ko e tō ko eni ko eni ‘o e kava ko e kini pē palau pea fahi, ‘osi pē tu’utu’u ‘a e kata’i kava, ‘osi pē keli hunuki tō ‘ufi’ufi ma’u leva ‘a e kava ‘osi pē ta’u ‘e tolu ma’u ai ‘a e laumano. ‘A ia Sea ‘oku ou faka’amu pē Sea kapau ‘e lava ke tokoni mai heni ‘a e Fakafofongá he ‘oku fakafiefia ‘aupito ‘ene fakamalanga mai ‘i he mahu’inga ko eni ko ē ‘a e hiapo ‘i Foa pea pehē ki Ha’apai, pea ‘oku lava ke ma’u ai ‘a e pa’anga lahi ‘aupito, mahino ‘aupito ia. Kā ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa pa’anga ai pea mo talanoa ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku fakatupu pa’anga, faka’amu pē Sea ke kole ange ki he fakafofonga, pē ko e fiha na’e ‘omai mu’a ha fo’i mata’i fika ke mahino ‘a e lahi ‘o e pa’anga ‘e lava ke ma’u ‘e Foa pea mo Ha’apai pea mei he hiapo pea mo e tutu. Ko e anga pē ia ‘a e kole heni ki he fakafofonga ke ki’i fakamā’ala’ala mai. Mālō.

‘Eiki Minisitā Leipa: Sea ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Leipa: Kātaki ka u ki'i tokoni atu. Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e 'uhinga foki ia 'oku tau fai ai ko ē 'a e me'a ko e *community plan* he ko e mālohinga ko ē 'o Foa 'e kehe ia mei ha feitu'u kehe hotau ngaahi komiuniti kehe, kae 'oua te mou to e takitaha nofo pē hono mālohinga. Ka u 'oatu mu'a ki'i tokoni ko eni Sea.

Ko e Lipooti makehe eni ki he motu'a ni, hangē tofu pē eni ko e ki'i fo'i fafangu ko eni na'e fai 'e Vava'u 16. Pea 'oku ou 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni, 'i he ko e fakamatala ko ē na'a ne fakahoko mai fekau'aki mo e fo'i 'eka 'e taha, 'ene fakamahu'inga'i fakamāketi mai ia ...

<005>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... Sea, pea 'oku ne talamai 'oku 'i ai 'a e 'eka 'e 257, pea ko e fiema'u ki ai, ke tokoni atu mu'a 'a e Pule'angá ha founa ke lava fakahoko ai. Na'a ku ki'i lele atu pē, 'o fakahoko ange ki he Palēmia. Ko e fakamatala mai ko eni ki he fiema'u ha māketi, ko u 'osi fetu'utaki au ki he kau ngāué, ke fei mo kumi 'a e me'a ko ia. Ko e taimi ko ē na'e fakamatala ai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 16, ki he 1 piliona 'o e kavá, na'e 'ikai pē ke u to e fehu'ia au pē te u toe veiveiua ki ai. Ko e fo'i me'a pē na'a ku fai, na'a ku to'o 'eku telefoní 'o tā ki he'eku CEO 'o fekau ki ai ke fei mo puna ki he EU he 'aho pē ko ia. Ko e Lipooti ko ia na'a ne 'omai kiate au mei ai, kuo nau 'osi hanga 'o feinga'i ke fakaava fakalūkufua 'a e kavá, pea kuo nau foki mai ki Tongá ni, pea 'oku 'i ai 'a e Kōmiti 'oku ui ko e STABEX he taimi ni koe'uhi ko e fakatekinikale hono fakaavá, pea ko eni 'oku nau ngāue he vave tahá. Ko e hā 'a e 'uhingá? 'Osi tui au ia kuo 'osi tō 'a e fu'u kavá ia. Ko 'eku tā ko ē ki he kau ngāué, he 'ikai to e tatali 'a e ta'aki 'o e kavá. Ko tautolu, fakato'oto'o ke fei mo tokoni'i e kavá ke 'oua 'e fakatau 'i Tongá ni pē, kae fakatau 'i muli. 'I he'ene pehē, 'oku ou fie fakamālō atu ki he Fakafofonga ko eni mei Ha'apai 13.

Fakafofonga, ko e kole ko eni ke fakaava 'a e *undersize* mo e *oversize*, ko e Minisitā ia 'o e Toutai. Ko e motu'a ni ia 'oku ke pu'i mai ai ke kumi ha māketi, 'oku ou 'osi fetu'utaki au ki he kau ngāué, kumi 'a e māketi he taimi ni pē. Ko e fakaava ko ē 'o e toutai'i mai, ko e me'a ia 'a e Minisitā ko ē ke ne toki me'a atu ki ai. Ka 'oku ou talaatu 'e au, 'oku ou 'osi fai 'a e fetu'utaki ko iá ki he'emaui Potungāué. Ua, 'oku ou 'osi toe tā ki he Potungāué 'o talaange, mou manatu'i ko e talanoa ki he tō hiapó, ko e fiema'u mei ai ha pulutousa ke 'oua 'e si'i 'a e 'alu 'a e kāinga ko eni honau ivi, hono ta'aki 'a e siale mohé, ka nau o 'o ngāue'aki ia ki hono tō 'o e hiapó, mo hono fakahoko 'o e ngāue ko ia. Na'a ku si'i fakatangi atu pē ki he Palemiá, pehē mai 'a e Palēmia fei mo 'ave ha pulutousa. Sio ki he vave. Pea 'oku ou pehē leva, ko e kole mai ko eni Fakafofonga ki ho'o konitena niú, ko 'eku fehu'i pē foki eni tatau na'a ku 'ai ki he Fakafofonga ko ē Ha'apai 12. 'E 'oatu 'a e konitena 'aisi ki Ha'apai, mei Vava'u pē ko ho'omou uta mai mei ai ki Vava'u kae toki fakaheka he koniteina, pē ko e uta mai ki Tongá ni. *Decision* ia 'a moutolu ke mou 'ai he 'oku 'osi maau 'a e ngāué, ke 'alu atu 'o fai 'a e tokoni. Pea 'i he'ene pehē Sea, 'oku ou fiefia pē au hono 'omai 'a e ngaahi lipooti 'oku 'i ai 'a e fu'u vivili 'a e fiema'u 'a e kakaí.

Fengaue'aki mo e kau Nōpele he palani ngāue ke tokoni'i 'a e kolo

Faka'osi pē Sea, ko e ki'i motu'a ni 'oku kau atu he ki'i founa fakalelei'i ko ia 'etau founa sisitemi ngāué, kau ai 'a e palani. Pea ko e founa palani fo'ou ko ia 'oku tau 'ai, 'oku tau hanga

‘o fakakau ‘a e *community plan*, ‘a ia ‘oku taki ai ‘a e kau Nōpele ia. Pea na’a ku fiefia makehe ‘a e Nōpele Tu’i’āfitú, ‘ene hanga ‘o fakamahino mai, neongo pē ‘a e Fakafofonga ia ‘a e Fakafofongá, ka he ‘ikai pē tatau ‘a ‘ene ongó ia ‘a’ana ki hono kakaí. Pea ko e fekaukau’aki ko iá, neongo ‘e ha’u ia talanoa mai ki he’ene fiema’u, ko e kau Nōpele pē ia te nau hanga ‘o ongo’i makehe ange honau kakaí. Pea ‘oku ‘ikai ke fepaki ha me’a, ka kuo pau ke ‘omai ke fakahū kotokotoa ‘etau ngaahi *priority* ki he ngaahi *community*, tau ‘ave ia ki he’etau *sector plan*, pea tau ‘ave ia ki he’etau palani fakalukufuá, pea taliui leva ‘a e Pule’angá, ke ne si’i fai ‘a e me’a ke tokoni’i ‘a e kakai ko eni ‘oku nau tangi mai. Fakamālō atu, fakamālō lahi atu ‘i he ngāue lahi ‘oku fai, pea mo e Lipooti faka’ofa’ofa, pea ‘oku ne tuhu’i mai ‘a e me’a pau ke nga’unu ‘a e Pule’angá, ke fai ha’ane ngāue ke tokoni’i hono kakaí. Mālō.

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Fakafofonga Ha’apai me’a mai 13.

Fakamālō’ia tokoni e Pule’anga ki he tu’u ‘aisi ‘i Lulunga mo Mu’omu’a

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Fale ‘eiki ni. 'Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō ki he kau Fakafofongá koe’uhi ko e tokoni mo e pou pou, ka ‘oku ou fie ‘oatu ‘a e fakamālō ki he Potungāue *MEIDECC* 'Eiki Sea, pea mo kinautolu na’a nau fakapa’anga ‘a e polokalama ‘o e tu’u ‘a e ‘aisi ‘i he motu kotoa pē, ‘i Lulunga mo Mu’omu’a, ‘o a’u mai ki Mo’unga’one mo Lofanga a’u ai ki hē. ‘A ia ko e fu’u ‘ofa lahi eni 'Eiki Sea, kuo fai ‘e he ngaahi Pule’anga ko iá, ko hono fakafou mai he *MEIDECC* pea ‘oku fiefia. Neongo ko e ‘aisi Sea ‘oku fa’o pē he poulu pē ko e milemila ‘o fakapoloka ai ‘o toki to’o ai ‘e he kau toutai ‘o ngāue’aki, ka ‘oku fakafiemālie...

<008>

Taimi: 1540-1545

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ko e ongoongo mei he ngaahi ‘otu motu ko e ki’i *income* ‘oku nau ma’u ‘e nautolu mei ai ‘oku nau ma’u e pa’anga ‘e 800 ki he 1000 he māhina. ‘A ia ‘oku nau to e fakatau poloka nautolu ia ai ma’a e kau leka. Ka ko u tui ko e to e ongoongo ‘e taha ‘oku ‘omai ‘oku kau ‘a Tungua ia ‘i he mīsini senoleita sola ‘a e mīsini sola ‘i he sola mei he la’ā ‘a ia ko e ngaahi ‘otu motu lalahi pē na’e kau ai ‘a Kauvai mo Nomuka mo ‘Uiha mo Ha’afeva ka ‘oku kau ai mo Tungua. Ka ‘oku ‘osi kamata e ngāue ‘Eiki Sea ‘oku fakamālō atu ai ki he Potungāue ko eni ka ko e fakamālō mei he ki’i vahe Kauvai ki he ‘Eiki Kōvana ko e mālō e ‘ofa ange ‘a e ki’i konga kekekele ke tu’u ai e, ‘a e fo’i polokalama ko eni ‘a e faama sola pea mo e mīsini mo e ngaahi me’a kotoa ko ia. Pea ‘oku ou tui ‘oku pehē pē pea mo Ha’afeva ‘oku, ka ‘oku lisi foki ‘a Ha’afeva ia ka ko e fakamālō eni ia ki he ngaahi ‘ofa ko eni kuo ‘omai.

Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e ngaahi fengāue’aki ia pea mo e ngaahi Potungāue ‘oku feau ai e ngaahi faingata’a kuo, kuo ‘ofa mai e Hou’eiki hono ki’i tofi’a. Kuo ‘ofa mai ‘a e *MEIDECC* ‘i hono tafa’aki. Ko e toe pē *MEIDECC* fo’i kole fakamanatu atu na’e ‘ikai foki ke ‘omai ‘eku lipooti ko eni ko ē he ta’u kuo ‘osi na’e ‘ikai ke lava foki ‘o fakahoko. Nau kole atu fo’i tangikē ‘e 70 pea tali pea ‘oku ‘ikai ke u lave’i pē na’e ‘alu koā ki fē fo’i tangikē ko u toki fanongo pē au na’e ‘i ai e fo’i tangikē na’a mou toki tufa he ‘osi ‘a e afā. Ko e ‘omai mei *Initia*. Ka ko e kole ‘a e motu’a ni na’e fai ki *Initia*. Pea ko u fakamālō atu ko u kole atu ke tokoni mai ki he ngaahi fiema’u ko eni.

Tokanga ki he ngaahi fiema'u 'a 'O'ua, Kotu & Fotuha'a kau ai fale lālanga

'Oku ai 'a e ngaahi fiema'u mavahe 'Eiki Sea he'eku līpooti kuo 'osi ka na'e 'ikai ke u hanga to e 'oatu e līpooti ko eni fekau'aki pea mo e fale lālanga 'a 'O'ua kae pehē ki he'enu ki'i uafu tautau 'a ia ko e fanga ki'i uafu eni, 'oku *swing* holo pē ki'i uafu. Pea ko e fiema'u ke 'ai 'o ki'i pou pea ko u tui ko e me'a 'oku fiema'u ia he Minisitā *DPM* ke tali ke ai ha lafalafa ke 'ave ai ha me'a ngāue kapau 'e ngaahi 'a e uafu ko ē 'i Ha'afeva pea lava ai 'o tuki ai 'a e fo'i pou. Ka ko e, ko 'eku ki'i fakamamafa pē 'a'aku ia ki he fale lālanga Hou'eiki, ko e fale lālanga 'i Ha'apai 'e tokoni ai ki he koka'anga, 'e tokoni ai ki he ako tokamu'a, 'e tokoni ai ki he fale hūfanga. 'A ia ko e fo'i fale pē 'e taha. Pea ko u tui ko e kongā ia 'oku ou lave ki ai kae hangē ko e 'ā e 'apiako 'a Fotuha'a. Ko e 'ato e 'apiako 'a Kotu mo 'O'ua. *Health Center*, ka ko e kole atu pē eni ki he kāinga 'i motu pē na'e fakahifo atu 'a e ki'i 'ato ia 'a e *Health Center* ko ē 'a Tungua he 'oku kei fe'ekenaki pē he taimi ni na 'oku 'i ai ha taha 'oku ne kei mo'utukua atu hono fanga pea si'i fetu'utaki kia Sikalu he 'oku ma'u 'a Kotu ka kuo puli 'a Tungua. Pea ko u tui ko e ki'i kongā pē ia 'oku lava 'o fakahoko atu ke mou me'a ki ai.

Ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a 16 'Eiki Sea ko u tui ko e 'eka 'e taha ko u talanoa ai ka mou toki liunga moutolu ia he 'eka 'e 240. 'E, ko e 'eka 'e taha 'oku 'i ai e fu'u hiapo ai 'e 202 pea 'oku tau totongi pē pa'anga 'e nima, ko e fu'u hiapo 'oku tolu ka ko u 'ai pē au fu'u hiapo 'e taha. 'A ia koe, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 40,400. 'A ia ko e fo'i 'eka ia 'e taha fu'u hiapo pē 'e taha. Ka ko e natula ia fu'u hiapo ko ia 'e tolu he fu'u hiapo. Pea ko u tui Sea ko e kongā ia 'oku lave ki ai kapau leva 'e tā tu'o ua 'Eiki Sea 'oku liunga fitu ia he ko e fu'u hiapo ia 'e fitu. Ka 'oku 'alu ia 'o 10. Ka ko u tui ko e, ko 'ene tu'u 'a'ana ko ia 'e ma'u ia 'Eiki Sea 'i he ua mano taha afe uangeau. Kapau 'e liunga 'aki ia e fu'u hiapo 'e fitu he 'eka 'e taha 'Eiki Sea 'oku 14 miliona fā kilu ua mano ua afe valungeau. 'A ia Sea ko e tā tu'o ua ia. Ka 'oku *harvest* pē foki 'a e hiapo ia 'i he fo'i ta'u pē 'e taha. Ko e fo'i *harvest* hono ua 'e māhina pē ia 'e hiva ki he hongofulu ka ko u tui 'Eiki Sea ko e kongā pē ia 'oku, na 'oku tokoni atu eni ki he me'a pea ko u to e fakamālō pē au ki he Fakafofonga 12 'ene fakahoko mai 'a e me'a ko eni, ko e vahe fā ia 'e tolu, ma'u ia he feitu'u kehe, mole ia mei Foa. 'A ia ko e kongā ia nau lave ai ki he ngatu. Pea ko e kole ia Hou'eiki ka 'oku mou loto ke langa'i 'a Ha'apai, pea mou si'i tokoni mai kae 'omai pē pulutousa ia, kumi 'emau 'aisi, kumi 'emau ngaahi me'a ko eni 'oku vivili atu ko eni 'i he ngoue pē. Mahalo Sea ko e kongā pē ia 'oku ou lave atu ki ai mo e fakamālō atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o Fonoi 'ene, 'Eiki Sea ko u toki lave'i ...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

Veivosa Taka: .. lave'i foki 'Eiki Sea 'oku *birthday* e Hou'eiki 'o Fonoi 'aneafi. Pea ko 'ene me'a'ofa eni 'ene *birthday* ko e feinga'i e ki'i vaka 'o Fonoi. Pea ko u fakamālō ki he Hou'eiki, mālō ho'omou lototō si'i 'ofa'i e ki'i Fo'i 'One'one.

Ko hono fakakātoa 'Eiki Sea, ko u fakamālō atu. Mālō mu'a Hou'eiki ho'omou pou pou ki he fiema'u vivili. Ka ko u kole atu pē au ia ke *undersize*. Ko e *undersize* tau pehē 'etautolu 'oku a'u mai e fo'i mokohunu ki hē, 'a ia ko e 'inisi ia 'e 6. Kapau 'e a'u mai e fo'i mokohunu ia ki hē, 'e 'inisi 'e 8 pē 9 ko e mate ia. Ko e me'a ia ko u fiema'u ai ko ē ke tau faka'aonga'i he ko e me'a na'e me'a'ofa mai 'e Sihova pea 'oku 'ikai ke tau ngāue'aki, 'e to e mole ia. Pea ko 'eku, ko e

anga pē ia ‘eku kole ke fakamolemole pē Potungāue Toutai, mou si’i me’a atu ha’amou ki’i vakai ko e *undersize* ko e ‘uó, ka ami e ‘uó, ‘oku ta’ofi ia ‘oua te ke fana’i, ‘a e kava ko ē ‘uó. Pea kapau ‘e a’u hake ia ki he fo’i ‘inisi ‘e 4 ko ē, ‘oku tapu ke fāngota’i. Kapau ‘e lao pehē pē ‘a e mokohunú. Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea, tapu pē, ‘e lava pē ke u ki’i fehu’i ki he Fakafofonga. ‘Oku ai pē foki ‘emau lave’i ‘o fekau’aki mo e ‘uó. ‘Oku faingata’a foki ke te mea’i ‘a e taimi ami e ‘uó. Tapu ange mo e ‘uó he ‘oku ‘ikai ke fo’ohake Sea, hufanga he fakatapu, ‘oku fo’ohifo e ‘uó. Pea kapau leva te te hanga ‘o fana’i ‘o toki ‘ohake ia ‘o sio ai ‘oku toki ‘i ai e amí, ‘a e me’a ko eni na’e me’a ki ai e Fakafofonga. ‘E fēfē ha fale’i ‘a e Feitu’u na kia mautolu ko eni ‘oku mau uku atú ‘oku, ko mautolu ko eni ‘oku toki ‘ilo pē ‘uó he taimi ko ē ‘oku kava ai hūfanga he fakatapu hono fana’i ‘o si’i pekia pea toki fulihi ‘o toki ‘ilo ai e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofonga.

Tokanga ki ha founa ange taha lava ke malu’i ‘aki toutai’i ‘uo ‘oku ‘i ai ami

Fakafofonga, ‘ai mai ha ki’i fakamatala ange ‘e taha ke to e ki’i fakapotopotó he ‘oku ‘i heni e Minisitā Mo’uí. Ki’i lahilahi ho’omou fana e me’a ‘oku amí. Sea ko hono fakamo’oni Sea ‘oku ou ‘oatu ki he Feitu’u na. Kapau na’a te uku atú ‘oku fo’ohake fo’i ‘uó hūfanga he fakatapu, te te lave’i e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e fo’i ‘uó. Ko ‘ene fo’ohifó ‘a’ana ‘oku ‘ikai ke mea’i ia ‘e he tangata ukú. Ka ko u ‘ai atú ki he Fakafofonga ke ke ki’i, ki’i me’a mai angé. Ko u mālie’ia ‘aupito ‘aupito ho’o. Pea mo e taha, ‘oku lahi ‘etau taku ‘o pehē ko e me’a ‘a Sihova. Kapau ko e me’a ‘a Sihova, tukuange mo e mokohunú he ko e me’a ‘a Sihova. ‘Oua te mou kaunoa’ia Pule’angá he ko e me’a ia ‘a Sihova. Na’a ‘ita Sihova, houhau ‘a Sihova kae movete ‘etau Pule’angá. Ko ‘eku ‘atu pē ki he Feitu’u na koe’uhí he ‘oku mālie fo’i sētesí.

Ko e faka’osí pē ‘oku ki’i me’a, ke ki’i tali mai pē fehu’i. Ko ‘etau fa’a Fale Alea he Fale ni, ho’o, ko e Feitu’u na foki ko e Sea e Kōmiti Kakato. Ko ho’o me’a hake pē ‘o me’a hē, Hou’eiki, mou fakamolemole, me’a pē hena ka u ‘atu e ki’i veesi folofola ke huluhulu’aki hotau halá. Talu ‘eku vakai ho’o lipootí te’eki ai pē ha fo’i veesi folofola ke huluhulu’aki ho’o ngāue na’e fai mei Ha’apai. Ki’i tokoni mai pē Feitu’u na. ‘Ikai ki’i tokoni mai pē he ‘oku fu’u, ko e talu Sea ‘a e Sea pea ko u peti’ia Sea lelei taha eni he ngaahi Sea. He ‘oku ne ‘osi mea’i pē, ko e mahino pē tau pālōti. Kamata’anga ‘etau ngāue, ‘i ai e fo’i huluhulu veesi folofola heni. Fiu au hono huke ‘ene lipootí pē ‘e ‘i ai ha fo’i veesi folofola ke ne huluhulu ‘ene ngāue na’e faí ‘Eiki Sea. Ka ko u ‘ai atu pē ki he Fakafofonga ke ki’i me’a mai pē ai pea tau toki hoko atu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko u fakamālō ‘aupito ki he Fakafofonga Fika 1, ko e ...

‘Eiki Palēmia: Minisitā ko ē, ke ‘i ai ha’ane tali atu ki he mokohunú. ‘Oku nau fe’aveaki ka ‘oku kei tatali atu ke fai ha’ane tali.

Poupou Ha’apai ki he Lao Toutai

Veivosa Taka: ‘E ‘Eiki Sea ko e sai pē ko ‘ene ‘osi pē ‘eku fakahoha’a ‘a’akú ko u tuku ange ia ki ai ke ne. Ko e me’a fekau’aki mo e Lao ‘a e Toutai ‘oku fakahokó. ‘Oku mau poupou kotoa ki ai a Ha’apai 13. Poupou ki he lao e ‘uo, poupou ki he lao e fonu, poupou ki he lao e mokohunu. Ka ‘oku mau to e kole ‘emautolu ke hokohoko atu hono ta’ofi e *undersize*. Ka ko ‘eku lave ‘aku

ki he fehu'i ko ē 'a 'uluakí, Hou'eikí. 'Oku 'i ai e 'uo ko e uo Fisi, 'oku ki'i mahino ange ia ai. Ko e 'uo Fisí ia 'oku meimei sino 'uli'uli. Ka ko 'ete sio ko ē ki he fo'i 'unga 'oné mei 'olungá, 'oku 'i ai e ki'i fo'i, hangē hano ki'i tatā. Pea 'oku te sio leva ai 'oku 'i ai e ki'i fo'i konga ai 'oku ki'i hangē 'oku mahелеhele lanu kulokulá. Pea ko 'ete taimi pē 'oku te sio hifo kita ia pea 'oku ngaungaue ki'i, 'a e ki'i fo'i 'unga 'oné, pea 'oku te 'ilo 'e kita ia 'oku ami e fo'i 'uo ko iá. Pea he 'ikai leva ke te to e fāngota ki ai. Ko e me'a 'oku ou fakamālō atu ai pē au ia ki he ngaahi me'á. Ko u fakamālō pē ki he Fakafofonga 'uluakí. Ko u falala pē ki he'enau lotú, ka u toki 'oatu pē ngaahi veesi folofolá hē. Ko e folofola ē Fakafofonga. ..

<001>

Taimi: 1550-1555

Veivosa Taka: ... ko e fiema'u 'a e māsiva ko e folofola. Pea ko u pehē 'ikai ke u to e lava ke u to e hanga 'o, he ko e kakai eni na'e hanga ko ē he 'Eiki 'o talamai 'e kau akonga fafanga. Ko e folofola ia. Pea to e pehē, ka fulitu'a ha taha mei he kakai ko ē kuo taimi ke u faka'auha 'a māmani. Pea ko u tui ko e konga ia ko u 'oatu pē ko e folofola pē eni e ngaahi fiema'u e māsiva. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngōue mo e Toutai.

'Eiki Minisitā Ngōue: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. 'Oatu e fakatapu atu ki he Feitu'u na fakatapu ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti pehē foki ki he Hou'eiki Nōpele pehē foki ki he kau Fakafofonga ko ia 'o e Kakai kae 'oatu pē ha ki'i tokoni ki he līpooti ko ia 'a e Fakafofonga mei Ha'apai he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e līpooti ko eni ngaahi me'a ko ia 'oku 'omai.

Tali Pule'anga ki he kole mei Ha'apai 13 fekau'aki mo e mokohunu

Ka ko e fekau'aki ko ē pea mo e toutai fekau'aki mo e mokohunu. Sai 'oku, ko u tui 'oku mea'i pē he kainga 'i Ha'apai 'oku vave pē 'a e 'osi 'a e taimi ko ia 'oku ta'ofi ai hono toutai'i ko ia 'o e mokohunu pea kamata leva hono toutai'i. Pea ko e tu'u ko eni he taimi ni ko e ngaahi fakatotolo ko ia 'oku fakahoko ko ia 'i he taimi ko ē 'oku mālōlō ai 'oku 'alu pē taimi mo e, 'oku 'asi mai 'a e ngaahi faka'ilonga lelei 'aupito 'oku 'alu ke to e tokolahi ange 'a e mokohunu 'a e kalasi kehekehe ko ia 'o e mokohunu. Pea ko e taimi ko ia 'e, pea 'oku fakahoko 'a e ngāue ki he lao koe'uhí ke fakamāhino koe'uhí ko e ma'u ko ia he 'e kolo tu'u matātahi kotokotoa 'a e konga tahi pule'i makehe.

Fai ngāue fakalao ke pule'i ngaahi kolo ngaahi konga tauhi pule'i makehe

Pea 'oku fai e ngāue ki he lao koe'uhí ke māhino 'oku ma'u 'e he kolo ko ia 'oku tu'u matātahi 'a ia ha'a nautolu ko ia 'a e konga tahi ko ia 'oku pule'i makehe 'a e mafai fakalao ke nau pule'i 'a e mokohunu pea pehē pē foki ki hono tauhi nautolu pehē ki hono toutai'i pehē ki hono teuteu'i ko ia hono toutai'i pea teuteu ko ia ke hū atu ko ia ki he ngaahi māketi ko ia 'i tu'apule'anga. 'A ia ko e 'uhinga lahi ia ko ē 'o e fokotu'utu'u ko eni 'oku fakahoko ko e me'a mahu'inga taha pē ke

lava ‘a e mokohunu ‘o to e foki ke to e tokolahi ke ‘uhí ke lava ‘o ma’u mo’ui mei ai ‘a e kāinga pea hokohoko atu. ‘Oku ‘ikai ko e ma’u’anga mo’ui pē ha ki’i māhina ‘e tolu pē fā pea ‘osi e mokohunu kae to e faka’ofa leva ‘a hotau kakai ka ‘oku fiema’u ke hokohoko atu. Pea ‘o a’u ki he taimi ko ia ‘oku fakamāketi ai pea to e fekau’aki ai pē ‘a e Potungāue Toutai pehē foki ki he Kosilio ‘a e Toutai pea mo e ngaahi kolo ngaahi komiuniti ‘a ē ko ē ha ‘anautolu ‘a e ‘ū kongā taha pule’i makehe.

Ngāue ke fakafanau ngaahi me’a mo’ui mei tahi tautefito ki he mokohunu

Pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘a e ngāue ko ē ki he mokohunu ‘oku lolotonga lele he taimi ni ‘a e ngāue ‘i Sopa ‘i he ‘api toutai. ‘Oku langa fakalahi kau mai ‘a e kautaha mei Siaina hono langa fakalahi ‘o e naunau ko ia ki hono faka-fānau’i ko ia mo hono tauhi ko ia ‘o e ngaahi me’a mo’ui mei tahi kae tautautēfito ki he mokohunu. Pea ko ‘ene toki a’u mai eni ‘a e me’a ko eni ‘a e founa ngāue ko eni ki Tonga ni. Pea ‘oku a’u mai ki he taimi ni ‘oku fu’u tu’unga lelei ‘aupito ‘a e vave ko ia lahi ko ia hono faka-fānau’i ko ia ‘o e mokohunu ‘i he faka-fānau’anga mokohunu ko eni ‘i ‘uta. Pea mo hono tauhi pea ‘oku a’u eni ki he tu’unga ‘oku nau hanga ‘o ‘ave ‘a e fanga ki’i mokohunu ‘o fai hono ‘ahi’ahi’i ko ia ‘o tuku ‘i tahi ‘i he ‘ātakai totonu ko ia ‘oku totonu ke nau tupu hake ai pea to e tauhi pē ‘a e kongā ‘i ‘uta koe’uhí ke sio ke fakatatau ko fē ‘oku vave ange ai ko ē ‘enau tupu koe’uhí ko e sio ko eni ki he taimi ko ia ‘o e fakamāketi ai. Pea ko e ‘amanaki ko eni ke ‘alu ki he tu’unga ‘e hoko ‘i he ngaahi ngāue’anga ko eni hono fakafānau pea ‘osi pea tufa atu ki he ngaahi kolo ko ia ‘oku ha ‘a kinautolu ‘a e ngaahi kongā tahi pule’i makehe ke nau hanga ‘o tauhi ‘a e molumalu ‘o fāma’i pē ‘i honau kongā tahi ko ia koe’uhí ‘oku māhino ai ‘ene malu pea māhino ko e koloa ‘anautolu ‘o a’u ki he taimi ko ē ‘oku fakamāketi ai. ‘A ia ko ‘ene lava ‘o tu’u lelei e ngāue ko ...

<002>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisitā Ngōue: ... ko eni ‘e māhino leva ko hono fakamāketi e mokohunu ‘e hokohoko pē he ‘ikai ke hangē ko ia he tu’u he taimi ke fakataimi pē pea ta’ofi pea to e hoko atu. ‘A ia ko e me’a leva hoko ‘e hokohoko atu pē hono fakamāketi ka ko e fakamāketi ko ia ‘e faama’i pē ‘e he kolo kotoa ‘enau mokohunu. Pea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he mokohunu ka ‘oku kau atu foki ai he ‘oku to e lele lelei hake mo hono faama’i ko ia ‘o e tofe.

Pea ‘oku pau ‘oku lahi kamata ke lahi ‘a e fiema’u ko ē mei Ha’apai ke nau hanga ‘o faama’i e tofe. Pea ‘oku kau ‘a e tu’unga fakasiokālafi ‘a Ha’apai ki he lelei taha ia ki hono faama’i ‘a e tofe kae tautautēfito ‘e ki, ‘i he ngaahi kongā tahi pule’i makehe. ‘Ikai ke ngata pē ai ko e fakataumu’ a he taimi ni ko ia ‘o e ngaahi me’a mo’ui mei tahi ko e faka’amu pea ‘oku ‘osi fakahoko pē ‘a e kole ki ai pea ‘oku mau ‘amanaki pē ‘e vave ni pē hano fakahoko. Ko e langa ‘o e me’angāue ko eni makehe pē ‘a Ha’apai pea pehē foki ki Vava’u koe’uhí ke to e vave ange hono fakahoko ko eni hono fakafānau ko ia ‘o e ngaahi me’a mo’ui mei tahi. ‘A ia ‘e kau mai ki ai mo e ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kole atu ke ke faka’osi mai ho’o me’a koe’uhí ko ‘etau taimi.

‘Eiki Minisitā Ngōue: ‘Io. ‘A ia mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Kau ki ai pea mo e vāsuva ko e limu pea pehē foki mo e feo pea mo e ika foki ke tokoni ki he ngaahi kolo hono kātoa.

Tali Pule’anga ki he mokohunu *undersize*

Ko e me’a ko ena ko ē ki he *under size* mo e ngaahi me’a pehē ‘o pehē ‘oku mate e me’a, ko e, kapau ‘oku mate ‘a e mokohunu māhino pē ‘o to’o ia mei tahi ‘o ‘ave ‘o tuku ‘i ‘uta ha feitu’u. Pea ko e me’a ia ‘oku mate ai ko hono ‘ave mei hono ‘ātakai totonu ‘o tuku ai. Ka ka ko e, kae kehe ko e uHINGA ia ‘o e konga tahi pule’i makehe he ‘oku ‘i ai ‘a e lao totonu ke mou hanga ‘o tauhi ‘aki ‘a e ngaahi me’a mo’ui ko eni. Mou ngāue fakataha mo e potungāue kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u ke liliu ‘oku lava ‘o liliu e lao koe’uhí kae fakafaingofua ki he ngāue ko ia ‘a e kainga. ‘E ‘Eiki Sea mahalo ko e ki’i fakamatala nounou pē ia koe’uhí he ‘e tokoni atu ki he Fakafofonga ko eni mei Ha’apai. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e līpooti ...

Lord Tu’ilakepa: Sea ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Kapau pē ke pehē ke pālōti ‘oku ‘i ai ‘eku fo’i fehu’i heni ‘Eiki Sea pea ‘oku ou loto pē ke fakama’ala’ala mai he ‘e Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Fakafofonga kapau ‘oku to e ‘i ai ha’o fehu’i pea tau tōloi leva e Fale. Hou’eiki ‘oku tōloi e Fale ki he ono. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua*)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea